

परिच्छेद - एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

एक्काइसौं शताब्दीको उत्तरार्धमा आईपुग्दा पनि नेपाली समाज पितृसत्तात्मक सोच एवं व्यवहार वाट माथि उठ्न सकेको छैन । महिलाहरूले दुःख कष्ट गरेर आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक तथा शैक्षिक स्थिति स्थापित गरेता पनि उनीहरूलाई पुरुषको दाँजोमा कमजोर व्यवहार गरिन्छ । महिला विरुद्धका विभेदहरू उनीहरूको जन्म पूर्व सुरु भई मृत्यु पर्यन्त रहेको पाइन्छ । घरमा छोरा पछिको दोस्रो दर्जाको सदस्य तथा परिवारमा श्रीमान् पछिको सदस्यको रूपमा तथा कार्यालयहरूमा पुरुष अधिकृतहरूको सहयोगी तथा लेखन्दासको रूपमा जिम्मेवारीहरू तोकिन्छन् । समाजको सामाजिक राजनैतिक परिवेशमा महिलाहरू पुरुषले बनाएका नीति र निर्णयहरू लेख्दा साँच्चिको रूपमा मात्र उनीहरूको प्रयोग गरिन्छ । त्यसमा पनि मानव विकास शुचकांकका आधारमा हेर्ने हो भने महिला अझै पछि छन् (भासिन, २०००) ।

जसरी सम्पूर्ण विकासको प्रमुख स्रोतका रूपमा शिक्षालाई लिने गरिन्छ । त्यसरीनै मानवको सम्पूर्ण पक्षको विकासको लागि महिलाको विकास नभइ नहुने कुरा हो । यहि कुरालाई मनन गर्दै नब्बेको दशक पछि महिला विकासमा राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा विभिन्न प्रयासहरू चालिएका पाइन्छन । त्यसमा पनि महिलाको शिक्षामा उल्लेखनिय रूपमै जोड दिइएको पाइन्छ । किनभने शिक्षा नै मानिसको विकासको प्रमुख स्रोत हो जुन विना अन्य प्रयासहरूको अर्थ रहदैन । शैक्षिक प्राप्ति, सामाजिक, आर्थिक, रुपान्तरण, आर्थिक विकास, राजनीतिमा सहभागिता एवं महिला सशक्तिकरण जस्ता कुराले कुनै पनि समाज विकासको आधार तयार पार्ने गर्दछ । तसर्थ समग्र राष्ट्रको विकासका निमित्त महिलाको विकास हुन अत्यावश्यक पर्दछ । महिलाहरू यथास्थितीको अवस्थाबाट गतिशिल अवस्थामा परिवर्तन हुन सके उनीहरूको विकासमा उनीहरूलाई शक्ति प्राप्त हुने गर्दछ। “परिवर्तन जस्तै विकास” लाई पनि सामाजिक विकासका रूपमा लिइएको छ। -भुसण र सच्चेभ १९९७) ।

आजको मिति सम्म पनि नेपाली महिलाहरू पुरुष सरहको सुविधाबाट वन्चित नै छन् । प्रत्येक व्यक्तिको विकास तथा समग्र समाजकै उन्नतिमा शिक्षालयहरूले मुख्य भूमिका खेलेका हुन्छन् । समाजमा विद्यालयहरू अधिकारीक शैक्षिक संस्थाका रूपमा सामाजिक आर्थिक रूपमा रहेका भिन्नताहरूलाई उजागर एवं हटाउनका लागि स्थापित गरिएका हुन्छन् । तर पति समाजका लैङ्गिक तथा जातियतामा आधारित विभेदहरू देख्न सकिन्छ । जसको सुक्ष्म अध्ययनबाट त्यस

विद्यालय वरिपरीको समुदाय तथा समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेदको अवस्था त्यसका कारणहरु र सो समस्या समाधान गर्न सक्ने उपायहरुको नजर अन्दाज गर्न सकिन्छ । यदपी शहरी क्षेत्रमा विद्यालयहरुमा जातिय विभेदका समस्या नग्यन्य रुपमै रहेता पनि नेपालका दुर्गम र ग्रामिण भेगका विद्यालयहरुमा अझै पनि यी समस्या प्रमुख रुपमै रहेका भेटिन्छन् । तर लैङ्गिक विभेदको समस्या भने दुवै क्षेत्रका विद्यालयहरुमा अझै पनि प्रमुख समस्याकै रुपमा रहेका भेटिन्छन । यस अर्थमा पनि केटाको तुलनामा केटीहरुलाई नै विभेदको आधारको रुपमा लिइन्छ । अझै पनि नेपालका ब्राहमण, क्षेत्री, मधेसी र मुसलमान समाजमा बुहारीलाई गर्ने विभेदहरु स्पष्ट रुपमा देख्न सकिन्छ । यी समाजमा लोग्ने मानिसलाई खानेकुरा दिँदा पनि विशेष भाडामा दिने गरिन्छ जबकि महिलालाई भने साधारण स्टीलको भाडामा नै खानेकुराको भाग लगाइन्छ । त्यस्तो किसिमको विभेदको झलक हामी भासिन, २०००) भन्ने पुस्तकमा पाउन सकिन्छ ।

परिवर्तन भनेको कुनै पनि कुरामा कुनै निश्चित समयमा आएको फरक पनालाई जनाउँदछ । त्यसले “विकास” लाई पनि कुनै पनि कुरामा आएको परिवर्तन रुपमा लिइन्छ यात त्यो परिवर्तन सकारात्मक होस या त नकारात्मकनै । केहिका लागि भएको सकारात्मक परिवर्तन अरुका लागि नकारात्मक परिवर्तन हुन त सक्दछ तर त्यसले समग्रतामा राम्रै परिणाम ल्याउने गर्दछ । तर पनि पुर्वग्रही तथा भाग्यवादी सोचको उन्मुक्ति तथा समालोचनात्मक सचेतनाको क्रमिक प्रार्दुभावले मानिसलाई उनीहरुको समस्या र आवश्यकतामा सहि दृष्टिकोणले सोचन सहयोग पुऱ्याउँदछ । त्यस्तै वृद्धि चाहि विस्तारित उत्पादकत्व र आयमा भरपर्दछ । बास्तबमा परिवर्तन केहीहद सम्म नकारात्मक पनि हुन सक्छ किनभने महिलालाई सशक्तिकरण गर्ने क्रममा पुरुषमा रहेका शक्तिहरुलाई त काट्नुनै पर्दछ । समाजमा व्याप्त रहेका लैङ्गिक विभेदहरुले केटी (महिला) हरुको विकासमा ठुलो नै अवरोध सृजना गरेका छन् । उनीहरुलाई समाजमा दिइएको भूमिकाले गर्दा उनीहरुको विकासमा सिमीतता ल्याएको पाइन्छ । जसलाई शास्त्रिय समाजशास्त्रको छलफलको विषय मान्न सकिन्छ । प्रसिद्ध समाज शास्त्री म्याक्स वेबर भन्दछन, “परम्परागत समाजको शक्ति प्रणाली पित्रीसतात्मक दवावमुलक चरित्रले चलेकाले महिलाहरु पितृसतात्मक शासनको किनारामा पर्न पुगे (अस्टिन, २०१५) ।

त्यस्तै गरि कार्ल माक्स भन्छन- रोजगारीमा पनि लैङ्गिक विभेद भएकाले पुरुषलाई भन्दा महिलालाई कम ज्याला दिइन्छ। यदि उनीहरुलाई रोजगारीमा ल्याइने थिएन भने भन बढ्दथ्योतर पनि पुरुषको शक्तिमा मात्रै बढि विश्वास गर्ने समाजले गर्दा उनीहरुलाई पछाडि राख्दै सहभागी गराइएको हो। त्यस्तै गरि इमाइल दुर्खिमभन्छन- “महिलाहरुलाई समाजका विभिन्न कार्यहरुमा

सहभागिता जनाउने क्षमता प्राप्तीमा असक्षम स्थानमा राखिन्छ। वास्तवमा भन्ने हो भने महिला र पुरुष दुवै एउटै समाजका उत्पादनहरु हुन्। उनीहरूले टेक्ने धरातलका समान नागरिक हुन् तसर्थ सामाजिकीय हरेक क्षेत्रको विकासमा उनीहरूको महत्व पनि बराबरीनै रहन्छ ।

यसप्रकार नेपालले अन्तराष्ट्रिय सम्मेलनहरुमा तय गरिएका शैक्षिक एवं लैङ्गिक लक्ष्यहरुलाई पूरा गर्नका लागि आफ्नो प्रतिवद्धता समेत अन्तराष्ट्रिय सम्मेलनमा उद्घोष गर्दै आइरहेको पाइन्छ । यसरी माथि उल्लेखित अन्तराष्ट्रिय लक्ष्यहरुलाई पुरागर्नका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना तय गरि आफ्नै शैलिमा केहि छुट तथा आफु अनुकूल लक्ष्य समेत निर्धारण गरि विभिन्न आर्थिक योजनाहरुमा समावेश गरि उक्त लक्ष्य पुरा गर्ने प्रयासमा निरन्तर अधि बढेको पाइन्छ। लैङ्गिक विभेद अझै पनि नेपालका अधिकांश समाज र विद्यालयहरुमा पाइएकै कारणले महिला शिक्षामा कमि हामी पाउँदछौं। राष्ट्रिय जनगणना महिला साक्षरता ५७.४ प्रतिशत रहेको छ (के.त.वि २०६८.) ।

विद्यालयहरुलाई भविष्यमा गएर सामाजिक रुपान्तरण को सुरुवाट हुने अपेक्षा समेत राखिएको हुन्छ। तर तीनै विद्यालयहरु अझै पनि असमानताको अवस्था बाट स्वतन्त्र छैनन् भने त्यहाँ कसरी समान शिक्षाको अवसर सृजना गर्न सकिन्छ। हुन त नेपालको समाज विकास क्रमलाई हेर्दा शासन परिवर्तन मार्फतनै महिलाको अवस्था परिवर्तन ल्याउन खोजिएको देखिन्छ । वि.स. २००७ सालको राणा शासन भनौं या २०१७ सालको पञ्चायती निरङ्कुश व्यवस्था वा वि.स. २०३६/०३७ को सुधारिएको पंचामती लगायत पछिल्ला वि.स. २०४८ को बहुदलिय व्यवस्थाको पुनर्वाहली त्यस्तै २०५२ फागुन १ देखिको शसस्त्र बहुदलिय व्यवस्थाले ल्याइपुऱ्याएको २०६२/०६३ को आन्दोलन पश्चातको गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था लगायत वर्तमान अवस्थामा रुपान्तरित संघिय शासन व्यवस्थाले समेत लैङ्गिक विभेद अन्त्यको उद्देश्य बोकेको स्पष्ट नै देखिन्छ । यदपी समाजमा शासन व्यवस्था परिवर्तन जनइच्छाकै कारणले हुने हुँदा शासन व्यवस्था परिवर्तन भएता पनि जनइच्छा समान बनाउने व्यवहार बाटै स्पष्ट नपार्दा सम्म परिवर्तन भ्रुटो नै हुन पुग्दछ। जुन नेपाली समाजमा रहेको विद्यमान महिला र पुरुष विचको विभेद बाटै छर्लङ हुन्छ (आचार्य २०७४) ।

महिलाले विशेष गरि घरभित्रका घरधन्दा, मेलापाल, पानीपधैरो, कुटानी पिसानी बालबच्चा स्याहार, खेतीपाती, पशुपंक्षीको हेरचाह आदि जस्ता कार्यहरुमा आफ्नो समय बढि दिने हुँदा उत्पादनशिल कार्यमा पुरुषको बढी पंहुच देखिने गरेको पाइन्छ। जसबाट पुरुष आर्थिक रुपमा बढी शक्तिशाली देखिएको पाइन्छ तर यथार्थमा सम्पूर्ण कार्यलाई मुल्यमा रुपान्तरण गरि निष्पक्ष अनुसन्धान गर्ने हो

भने महिलाको त्याग, खटाइ र कार्यगाराईको मुल्य पुरुषको भन्दा कम नरहेको स्पष्ट हुन्छ । यसरी हेर्दा जुन कार्य क्षेत्र वा स्थानमा महिलाले धेरै श्रम पोख्दछन त्यसै स्थानको सम्पत्तीको स्वामित्वमा भने उनीहरूकै पहुँच कम रहेको स्पष्ट हुन्छ । वि.स. २०६८ सालको जनगणना अनुसार देशका कुल परिवार २३,५४,२९७ को जम्मा १९.७१ प्रतिशत परिवारमा महिलाको नाममा घर वा जग्गा रहेको देखिएको छ । जुन आँकडा वि.स. २०५८ सालको जनगणनामा महिलाको नाममा घरजग्गा भएका परिवारहरु जम्मा ९.११ प्रतिशत मात्र थिए । जम्मा ३५ प्रतिशत आर्थिक रुपमा सकृय जनसङ्ख्याको ९६ प्रतिशत महिला कृषि क्षेत्रमा काम गरि ५५-६० प्रतिशत कृषी उत्पादनमा योगदान पुऱ्याइरहेका छन् (माथुर २०११) तर उनीहरूले आर्जन गरेको कमाइको पैसा भने उनीहरूले उपयोग गर्न पाउँदैनन् । उनीहरूको आर्जन उनीहरूका पुरुष सदस्यको हुन्छ । यसरी उनीहरूको योगदानलाई यो पितृसनात्मक सोचबाट अगाडी बढेको समाजले सधैं महत्व नदिएको पाइन्छ (आचार्य २०७४)।

नेपालको सामाजिक परिप्रेच्छमा महिलाको अवस्थालाई हेर्दा महिलाको शिक्षा रोजगार स्वास्थ्य, निर्णय प्रकृया, राजनीति, व्यापार व्यवसाय आदि जस्ता क्षेत्रहरुमा रहेको न्यून पहुँचले उनीहरूको अवस्था उत्साहप्रद देखिदैन । उनीहरूले गर्ने कार्य विशिष्टकृत नभई साधारण प्रकृतिका घरायसी बढि हुनेहुँदा उनीहरूको योगदानलाई मुल्य विहीन रुपमा लिइन्छ । नेपालमा अवस्थित मानवीय कार्यलाई कार्यघण्टीय प्रणालीमा मापन गर्ने तथा त्यसको मूल्य उचित किसिमले सुनिश्चित गर्ने श्रम-मुल्य प्रणालीगत व्यवस्था नीतिगत रुपमै नहुँदा समग्र श्रम प्रधान मानिसहरुको आय न्यून रहेको छ । न्यून आयकै कारण उनिहरु कमजोर जीवन शैलिमा जीवन बिताउन बाध्य छन् त्यसमा पनि महिलाको अवस्था त भन्ने कमजोर रहेको छ । जसलाई बदल्ने एक मात्र अस्त्र शिक्षा मार्फत चेतनाको स्तर उकास्दै परम्परागत सामाजिक परिपाटी र संस्कारलाई मोड्दै आधुनिक पुँजीवादी समाज अन्तरगत हरेक कार्यप्रणालीलाई रोजगारी उन्मुख बनाउँदै श्रम समय र मुल्यमा रुपान्तरण गर्दै लान सके मात्र सम्भव देखिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा केहि शिक्षित, सम्पन्न, योग्य महिला बाहेक अधिकांश महिलाको जीवन स्तर न्यून स्तरको पाइन्छ । त्यसमा पनि दलित तथा जनजाती महिलाहरुको शैक्षिक, सीप, क्षमता जस्ता योग्यताको न्यूनताले त भन्ने उनीहरु दोहोरो मारमा परेको पाइन्छ । यस्तो अवस्था रहनुमा पितृसतात्मक सामाजिक लिङ्ग निर्धारणमा रहेको पुर्वाग्रही व्यवहारले गर्दा नै हो । हुन त दलित महिलाको तुलनामा जनजाती समुदायका महिलाहरु सामाजिक र सांस्कृतिक रुपमा ब्राहमण र क्षेत्री समुदायका महिलाहरु भन्दा बढी उन्नत छन् तर पनि उनीहरूलाई राजनीतिक, शैक्षिक र आर्थिक रुपले बंचित गराइएकाले उनीहरु बौद्धिक र विकासका गतिविधिहरुमा पछिनु परेको देखिन्छ । यसै परिप्रेच्छमा भन्नु पर्दा दलित महिलाहरुले त भन्नु दुवै तर्फ संघर्ष

गर्नुपरेको छ । लैङ्गिक विभेद संसार भरिनै अस्तित्मा रहेको छ। र जुन विकासमा महिलालाई सामेल गराइदैन त्यो आफैमा “विकास” हुन सक्दैन तसर्थ जुनसुकै क्षेत्र तथा कुराको “विकास” हुन्छ भने त्यहाँ महिला नभई हुदैन। तवमात्र त्यो “विकास” सार्थक विकास हुन सक्छ।

१.२ समस्याको कथन

यस अध्ययनको मुख्य केन्द्र विन्दु भनेको शिक्षामा भएको लैङ्गिक विभेद हा । लैङ्गिक मुद्दाले शिक्षाका साथै देशका नारीहरुको समग्र विकासमा समेत महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । नेपाल पितृसत्तात्मक समाजहरु तथा लैङ्गिक समाजिक संस्कृति आधारमा समाज निर्मित देश हो । नेपाल पुरुषको तुलनामा निकै कम महिला साक्षरता दर ५७.४ प्रतिशत भएको देश हो -के त वि २०६८। त्यस्तै गरि शहरी र ग्रामीण साक्षरता दर विचको अन्तर पनि धेरै रहेको छ । देशमा रहेको यस्तो वातावरणले लैङ्गिक विभेदहरुलाई छर्लङ पार्दछ। यस्तो लैङ्गिक विभेदहरु विकासका सम्पूर्ण क्षेत्रहरुमा अस्तित्मा रहेका हुन्छन ।

विभेद शिक्षा, राजनीति, सामाजिक क्रियाकलाप, रोजगारी, अर्थतन्त्र, स्वास्थ्य व्यापार व्यवसाय, निर्माण प्रकृया विद्यालय, कार्यालयहरु, कार्यक्षेत्रहरु लगायत सब क्षेत्रमा विभेद रहेको पाइन्छ । मानिसहरुले शिक्षा हासिल गर्ने कार्य र लैङ्गिक सम्बन्धलाई फरक लिने र बुझ्ने गरेको पाइन्छ । परिवारमा छोराको शिक्षा हासिल गर्ने कार्यलाई एक अनिवार्य र आवश्यकीय कार्य मानिन्छ किनकी छोराहरुको विकास प्रगति एवं उन्नतीमै आफ्ना अभिभावकहरुको प्रगती उन्नती सम्बन्धित रहेको हुन्छ । किनभने पछि गएर छोरासँगै बुवा आमाले बस्नुपर्छ भन्ने सोचिन्छन्। छोराको पढेर प्रगती गरेमा आफैलाई सुख मिल्दछ भनि छोराको पढाइमा आमाबुवाले पनि बढि चासो दिने खर्च गरिदिन तयार हुने जस्ता सोचाई राख्ने कारणले छोराको पढाइमा बढी जोड दिइएको पाइन्छ। तर त्यसको ठिक विपरित छोरीका लागि शिक्षा हासिल गर्न लगाउने गराउने कार्यलाई नेपालका अधिक अभिभावकले अझैपनि उनीहरुको पछिको बाँकी जीवन विकासको आधार हो भनि उनीहरुलाई पढाउनका लागि थप लगानी गरिदिने तत्परता देखाउँदैनन् । किनभने विवाहपछि उनीहरुले आफुहरुलाई छोडिछुन् पराइघर जान्छन् र उनीहरुबाट प्रतिफल पाइदैन भन्ने अज्ञान रुपी कालो सोच र आफु केन्द्रित फाइदामुखी अभिभावकको छोरीलाई गर्ने व्यवहारकै कारण उनीहरु माथिको न्युन शैक्षिक लगानीले गर्दा क्षमता, योग्यता, नेतृत्वसिव वैचारिक उत्कृष्टतामा महिला पछाडि पनुपर्ने कारण सृजना भई हाम्रो समाज विकासमा लडगडो हुन परेको छ । यस्ता सोचहरुले आजका छोरी र भोलिका महिलाका लागि एक धुमिल बाटाहरु खनिरहेको पाइन्छ, जसले पुरुष र महिलाको

विभेदलाई अझ बढाई रहेको छ । यो नै एक आधारभूत कारण हो जसले छोरीको स्कुलिङ, छोराको स्कुलिङ को तुलनामा निकै कम गराएको छ । यसबाट भविष्यको नेपाली समाज अझै पनि महिला र पुरुषको विभेदकारी संरचनामै जाने पक्का देखिन्छ (शिक्षा विभाग २०७३) का अनुसार- प्रा.वि. मा छात्रा भर्नादर ५०.८ प्रतिशत, नि.मा.वि. तहमा ५०.७ प्रतिशत, त्यस्तै समग्र आधारभूत तहमा ५०.८ प्रतिशत, माध्यामिक तहमा ५०.९ प्रतिशत, उ.मा.वि. तहमा ५०.७ प्रतिशत, त्यस्तै समग्र मा.वि. तह कक्षा ९-१२ मा ५०.८ प्रतिशत भर्ना रहेको देखिन्छ ।

लैङ्गिक तहलाई राष्ट्रिय स्तरबाटै समान बनाउने धेरै प्रयासहरु गरिएता पनि शिक्षा क्षेत्रमा अझै पनि लैङ्गिक विभेदहरु कायमै छन्। यसरी शिक्षामा रहेका लैङ्गिक भूमिकाहरुलाई राम्ररी पहिचान गरेर जरैदेखि यसको निराकरणमा लाग्न पहिले देखि भएका राज्य संचालनका नीति, ऐन, नियम तथा शैक्षिक तथा विकास नीतिहरुलाई पुन अध्ययन विश्लेषण र पुनरलेखन गर्दै शिघ्र कार्यान्वयनमा लान आवश्यक देखिन्छ। यसरी लैङ्गिक विभेदहरु जुन विद्यालय तथा घरहरुमा रहेका छन्। तिनलाई हटाउने हर विकल्पहरु तय गरिनुपर्दछ। घर भित्रै रहेको विभेद जस्तो छोरीलाई सरकारी विद्यालय पठाउने र छोरालाई निजी विद्यालय पठाउने अवस्था को अन्त्य गरिनुपर्दछ । त्यस्तै घरमा छोरालाई पढ्ने वातावरण सृजना गरिएको छ । र छोरीलाई अनेक कामहरु गराई उनीहरुलाई पढ्न सहयोग पुऱ्याउने वातावरण नै कम बनाइएको छ । नेपाली समाजलाई नजिक बाट नियाल्ने हो भने छोरी चेलीहरु घर बाहिरका कार्यहरु गर्नमा अतिनै सिमीत देखिन्छन् । उनीहरु सामुदायिक विकासका कार्यहरुमा कम नै समावेश भएको पाइन्छ । शिक्षित महिलाहरु पनि घरबाट अलि टाढा कार्यालयहरुमा काम गर्न अनुमति दिइदैन। जब उनीहरुलाई हरेक क्षेत्रबाटै अंकुश लगाइन्छ उनीहरुले विद्यालय, क्याम्पस तथा विश्व विद्यालय बाट आर्जन गरेको ज्ञानले विकसित हुने अवसर नै पाउँदैन । यदि कुनै छोरी, महिलाले अदम्य सहास गरेर काम गर्ने प्रयास गरेमा त्यस कार्यलाई यो समाजले सकारात्मक रुपमा पचाउनै सक्दैन। महिलाले पुरुषसँग प्रतिस्पर्धा गरेको कुरालाई यो पितृसत्तात्मक सोचो ग्रस्ते समाजले राम्रो मान्दै मान्दैन र भनिन्छ, पोथी बासेको सुहाउन्न । यस्तो अवस्थाले महिला दिदी बहिनीहरु घर भन्दा बाहिरको संसार तथा कार्यबाट विमुख हुन बाध्य हुनु पर्दछ । जसबाट उनीहरुको शैक्षिक विकासको तह नै साघुरिन पुग्छ । तब उनीहरु कसरी पुरुष सँग समान हुन पाए त ? जब नेपालको संविधान २०७२ को प्रस्तावनामा रहेको समाजवाद प्रति प्रतिबद्ध भन्ने शब्द तथा अर्थले के नेपाली समाजले महिलालाई हरेक कोणबाट पछ्याडि पारेर त्यो समाजवादी लक्ष्यमा पुग्न सक्छ ? के अहिले सम्मका नेपाली क्रान्तीहरुको निष्कर्ष यस्तै असमान समाज निर्माण हो ? यसरी शैक्षिक र क्षमता विकास निरन्तरको संघर्ष र स्वतन्त्रता बाट नै मिल्ने हो । त्यसैले यस

अध्ययनको समस्या भनेको: विद्यालयमा हुने लैङ्गिक समस्याहरू के के हुन ? कसरी विद्यालयमा तमाम गतिविधिहरूमा लैङ्गिक विभेदहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ ? विद्यालयमा महिला शिक्षक तथा छात्राहरूले के कस्ता समस्याहरूको समस्या सामना गर्न परि राखेको छ। लैङ्गिक समस्याले विद्यालयहरूमा कस्तो प्रभाव/असर पारिराखेको छ? विद्यालयमा लैङ्गिक समस्याहरू कम गर्ने उपायहरू के के हुन सक्छन् ? र समग्रमा घर पछिको दोस्रो घर विद्यालयलाई कसरी महिला मैत्रि कार्यस्थल निर्माण गर्न सकिन्छ ? जस्ता प्रश्नहरूको व्यावहारिक उत्तर खोज्नु नै हो ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्यहरू

यस अध्ययनको साधारण उद्देश्य लिङ्गका आधारमा विद्यालयमा हुने गरेको विभेदहरूको पहिचान गर्नु हो रहेको छ भने यसको विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न अनुसार रहेका छन्:

- १) विद्यालय शिक्षामा रहेका मुख्य लैङ्गिक समस्याहरूको के के हुन तिनीहरूको पहिचान गर्दै लिङ्गसँग सम्बन्धीत विभेदलाई विश्लेषण गर्नु,
- २) विद्यालयमा अध्ययनरत छात्राहरूको सामाजिक-आर्थिक अवस्था पत्ता लगाउनु,
- ३) सामाजिक आर्थिक अवस्थाले लैङ्गिक विभेदमा पारेको प्रभावलाई विश्लेषण गर्नु,

१.४ अध्ययनको औचित्य

नेपालका विभिन्न विद्यालयहरूमा अध्ययनरत छात्राहरूको शिक्षाको अवस्थाका बारेमा अनेकन अध्ययन अनुसन्धानहरू गरिएका छन्। त्यस्तै विभिन्न शैक्षिक, आर्थिक नीति, कार्यक्रमहरूले छात्राको शिक्षा र विकासमा पारेको प्रभावहरू तथा छात्राको शिक्षाको विकासमा महिला शिक्षिकाहरूले पुऱ्याएको योगदानहरूको बारेमा समेत बेला बेलामा विभिन्न अध्ययनहरू हुने गरेको पाइन्छ। तर पनि विद्यालयमा हुने लैङ्गिक विभेद तथा लैङ्गिकसम्बन्धका बारेमा जति आवश्यक पर्ने हुन त्यति प्रयात्त अनुसन्धान, अध्ययनहरू भएको पाइदैन। विद्यालयमा स्थापित हुने लैङ्गिकसम्बन्धले छात्राहरूको शिक्षा र विकासमा ठुलै प्रभाव पार्ने हुँदा ति सम्बन्धहरूलाई समयमै सकारात्मक रूपबाट सृजनशिल सोचले कसरी विद्यालयको वातावरणमा घुलाउन सकिन्छ भन्ने तथ्य उजागर गर्न यो अनुसन्धान गरिएको छ । लैङ्गिक सम्बन्धहरूको पहिचान र विश्लेषण विना छात्राहरूको खाका तयार गर्न सकिदैन । उनीहरूको योगदानलाई वेवास्ता गरेर त्यस देशको विकास सम्भव छैन । तसर्थ उनीहरूको समग्र पक्षहरूको शुक्ष्म अध्ययन मार्फत उनीहरूलाई विकसित पार्न शिक्षामा विद्यमान रूपमा रहेको लैङ्गिक सम्बन्धको अध्ययन अपरिहार्य छ । विद्यालय त्यस्तो ठाउँ हो जहाँ लिङ्ग

सम्बन्धित वास्तविकताहरू प्रकट हुने गर्दछन् । लैङ्गिक विभेदका नियत र रूपहरू परापूर्व काल देखिनै आजको समाज व्यवस्था सम्म समेत कुनै न कुनै रूपमा चक्रिय गतिमा देखा परिनै रहेको पाइन्छ । तसर्थ त्यस्तो नियत र रूपलाई शुद्ध अध्ययन बाट त्यसमा कारणहरू सहित पत्ता लगाइ सतहमा ल्याइ भावि राष्ट्रिय नीति योजना र कार्यक्रम मार्फत सुधार गरी शुन्य लैङ्गिक विभेदको वातावरण सृजनाको अभिष्ट उद्देश्य अनुसन्धानको रहेको छ । लैङ्गिक सम्बन्धमा भैरहेका परिवर्तनका कारणहरूको पहिचानले विद्यालय संचालनका शैक्षिक नीतिहरूमा सुधार गरि त्यसले छात्रा मैत्रि विद्यालय बनाउन सकिन्छ । समाजमा रहेका विभिन्न विभेदहरू मध्ये जातिय विभेदको कारण पहिचान अध्ययनले जसरी यस विभेद अन्त्यका लागि उपर्युक्त नीति तर्जुमा गर्न सहयोग गर्छ त्यसरीनै विद्यालयमा हुने गरेको अन्य विभिन्न विभेदहरू मध्येको प्रमुख लैङ्गिक विभेद कम गर्दै शैक्षिक सबलीकरणमा सम्पूर्ण परिवेशका छात्रा छात्रहरूलाई एक समान आधारबाट उपर्युक्त शैक्षिक अध्ययनको वातावरण तयार गर्न उपर्युक्त नीति निर्माणका लागि नीति तथा योजना निर्माताहरू लाई यस अध्ययनले औल्याएका कुराहरूले ठुलो सहयोग पुऱ्याउने छ भन्ने आशा लिइएको छ । र यो अध्ययनले यदि आधारभूत रूपमा रहेका लैङ्गिक विभेद ल्याउने कारणहरूलाई समयमै निराकरण गरे छात्रा विद्यार्थीहरूले आफ्नो अध्ययनमा उल्लेख्य प्रगती गर्न सक्छन भन्ने कुराहरूलाई समेत आषा राख्न सकिन्छ ।

१.५ अध्ययनको संगठन

यो अध्ययन पाँच परिच्छेदमा विभक्त गरिएको छ । परिच्छेद एकमा अध्ययनको पृष्ठभुमी, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य तथा अध्ययनको औचित्य र परिच्छेद दुईमा विषयसंग संबन्धित विभिन्न विद्वानहरूका लेख रचना, प्रतिवेदन बुलेटिन आदिलाई समिच्छात्मक पुनरावलोकन तथा अवधारणगत ढाँचालाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरि तेस्रो परिच्छेदमा अनुसन्धान विधीमा अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य, अनुसन्धनको ढाँचा, अध्ययनको प्रकृती र तथ्याङ्कका स्रोतहरू, समग्रता र नमुना छनौट, तथ्याङ्क संकलनका प्रविधिहरू र अध्ययनका सीमाहरूलाई उल्लेख गरिएको छ । चौथो परिच्छेदमा विद्यालयहरूको पृष्ठभुमी लगायत आवश्यकीय स्थलगत तथ्याङ्कलाई विभिन्न तालिका तथा चित्रद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तैगरि अन्तिम पाँचौँ परिच्छेदमा अध्ययनको साराशं र निष्कर्षलाई उल्लेख गरिएको छ ।

परिच्छेद - दुई

साहित्यको पूनरावलोकन

यो अध्ययन विशेष गरी विद्यालयमा हुने गरेका लैङ्गिक समस्याहरुमा केन्द्रित रहेको छ । खासगरि सैद्धान्तिक रुपमा लैङ्गिकता संबन्धि अवधारणलाई आधार मानि समिच्छा गरिएको छ ।

२.१. सैद्धान्तिक समिक्षा

२.१.१ विकासका सिद्धान्तहरु

“विकास” भन्ने बित्तिकै पूर्णतया शुद्ध आर्थिक घटना एवं गतिविधि मात्र नभई यो एउटा सम्पूर्ण बहुआयामिक गतिविधीहरुको पून भिन्न तरिकाले सामाजिक र आर्थिक पद्धतिमा गरिएको पुनर व्यवस्थापन र पुनर अभिमुखिकरणको प्रकृया हो। यस सन्दर्भमा विकास सम्बन्धी सिद्धान्तहरुले आर्थिक तथा अन्य सामाजिक पक्षहरु विचको सम्बन्धलाई प्रकाश पार्दछन्। यदि तेस्रो विश्वका देशहरुको विकासलाई व्याख्या गर्न सकेन भने मुलधारणा रहेका विकाससँग सम्बन्धीत सिद्धान्तहरु पनि असफल मानिन्छन्। यस प्रकारको असफलताले नै मुलधारमा रहेका सिद्धान्तहरुले विकासका विज्ञहरुलाई विभिन्न वैकल्पिक व्याख्या सहित अधि बढ्न उत्साहित पार्दछन्। “वैकल्पिक विकास” भन्ने शब्दले विकासको सतहमा नपरेका सम्पूर्ण विकासका पक्षहरुलाई समेट्दछ र आजभोली यो सिद्धान्त विकासका हर कोसिसहरुमा अनुशरण गर्ने गरिन्छ। उदाहरणका लागि कुनै पनि देशको राष्ट्रिय विकास सम्बन्धी गतिविधीहरु ग्रामिण र दुर्गम क्षेत्रहरु सम्म पुग्न सकिरहेको हुदैन र यसैलाई शहरी केन्द्रको पुर्वग्रह भनिन्छ (पिटेरस २००१) ।

छात्रा विशेषगरी महिलाहरु तथा विभिन्न जात समुदायका मानिसहरु विकासका क्षेत्रहरु बाट बाहिर पारिएका हुन्छन्। र यस्तै अवस्थालाई केहि हद सम्म भएपनि सम्बोधन गर्न वैकल्पिक विकास योजनाहरु विभिन्न स्थानीय विकास योजना, एन.जी.ओ., आइ,एन,जी,ओ., सामाजिक आन्दोलनहरु मार्फत विभिन्न सेवा सुविधा लिएर ति उपेक्षित जनतामा पुग्ने गर्दछन्। तसर्थ वैकल्पिक विकास “तल्लो स्तर” ग्रामिण स्तरका जनताहरु मार्फत हुने विकास हो। र यहाँ प्रयोग गरिएको “तल्लो स्तर” ले “समुदाय” र एन.जी.ओ. हरुलाई जनाउँदछ। विकासको वैकल्पिकताहरुलाई स्थानीय तथा साधारण मानिसहरुलाई सु-अवसर उपलब्ध गराउने एउटा नयाँ वास्तविकताको रुपमा समेत देख्न सकिन्छ। (पिटेरस २००१) ।

प्रगती उद्योग, पुर्वाधार वा नागरिक सँग भएको धन सम्पत्तिको आधारमा मापन गरिदैन तर उनीहरुले अंगालेको गुणस्तरिय जीवनले मापन गरिन्छ (फ्रिडोम इजनट फ्रि पे. ४०) । वास्तवमै

भन्नु पर्दा प्रगती त्यतिखेर सम्बन्ध छ जतिखेर उपलब्ध स्रोत र साधनको तथा नभएका विकासका पूर्वाधारहरूको उच्चतम उपयोग द्वारा व्यक्तिको जीवन गुणस्तरीय बन्दछ। त्यस्तै गरि एडोका अनुसार-विकास सामाजिक रूपान्तरण हो । विकाससिल देशहरू विचको शक्ति-सम्बन्धलाई देखाउँछ। अनेकन नियमका समुहहरूलाई विकासले समायोजन गर्दछ भने त्यसलाई “स्तरीय विकास” का रूपमा लिइन्छ । यो तेस्रो विश्वका मानिसका लागि “अर्को” जसरी नकारात्मक विशेषताहरू जस्तै प्राचिन र पछ्यौटे रूपमा लिई परिभाषित गरेको पाइन्छ। जुन अनुमानकै रूपमा पनि पश्चिम समाजहरूमा पाइदैन (रविन्सन पन्त, २०११) ।

यसको अर्थ पश्चिमी देशहरूले तेस्रो विश्वमा हस्तक्षेप गर्दै विकासको उत्तरार्धका लागि क्षमायाचना गर्ने अवस्था बनाइ राखेका हुन्छन्। पश्चिमा देशहरू वास्तवमै जुन देशहरूमा हस्तक्षेप गर्न सकिन्छ तिन देशहरूमै दौडी राखेका हुन्छन्। “कोलम्बियामा बाहिरी मानिसहरू आइपुग्नु अगाडी त्यहाँ गरिबी र विकास सम्बन्धी छलफल भाषणले मनगढन्ते रूपमा वा एकातर्फ बाट मात्रै कार्यान्वयन गर्न खोजिएका प्रयासले विविध पहिचान भएका मानिसहरूको कल्याणमा काम गर्न सक्दैन। मैले यस अध्ययनमा “विकास छलफल/भाषण” (डिसकोर्स) शब्दको प्रयोग कसरी छात्रा/महिलाहरूको आफ्नै वास्तविक विकासलाई परिभाषित गर्न प्रयोगमा ल्याइएको हुन्छ भन्ने देखाउन प्रयोग गरेको छु। छात्रा/महिलाको अध्ययनको क्षेत्रमा खोजिएको विकासले उनीहरूलाई शैक्षिक प्राप्ति, सशक्तिकरण आर्थिक फाइदा कसरी दिलाउन सकिन्छ भन्ने कुरा बुझ्न खोजिएको छ। त्यसैले नै मानिसहरूले शिक्षालाई छात्रा तथा महिलालाई सशक्त पार्ने एउटा प्रमुख विकासको कडीका रूपमा समेत लिने गर्छन्। त्यस्तै शिक्षानै छात्रा/महिलाको परिचय हो किनभने यस परिवर्तन शिल समाजमा आजका स्कूल छात्रा भोलिका यहि समाजका महिला हुन्। तसर्थ, यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएको विकासको अर्थ शैक्षिक, आर्थिक, उत्थान र सामाजिक परिवर्तन जस्ता क्षेत्रहरू हुन्।

२.१.२ महिलावादी सिद्धान्तहरू

महिलावादी सिद्धान्तले महिलाका अनुभवहरू बोल्न खोज्छन्, महिलाको दृष्टिकोणबाट वास्तविकताहरू बुझ्न खोज्छन्, महिलाको जीवन सँग जोडेर प्रश्नहरू गर्छन् र पुरुष आधारित ज्ञानमा व्यवस्थित विभेद र वङ्ग्याइएको अवस्थालाई उजागर गर्छन् (एवोट र वालेस १९९७, २९९)। “महिलावादले साक्षरतामा रहेको लैङ्गिक असमानता, शैक्षिक प्राप्ति, रोजगारीमा पहुँच र राजनीतिमा सहभागितालाई बुझ्न जोड दिन्छ (माथुर २००१)। महिलावादीहरूले महिलाको अवस्थितीबाट महिलावादी सिद्धान्तहरूको विकास गर्न र संसारको व्याख्या गर्न महत्व दिन्छन्” (एवोट र वालेस

१९९७) महिलावादीहरू महिलाहरूको विकासमा रहेका समस्याहरूको संवोधन गर्न विकास सिद्धान्तहरू चाहन्छन् र उनीहरूको विकासका क्रियाकलापहरूमा रहेको भूमिकालाई जोड दिन्छन्। महिलावादीहरूले विकासमा गरेको वादविवादको केन्द्रिय उर्ध्वक्यापमा समावेश हुने मुख्य कुरा नै महिलाहरू पुरुषमा रहनुपर्ने अधिनता सम्बन्धी समस्याहरूमा केन्द्रित रहेको छ। तसर्थ महिलावादी सिद्धान्तहरू महिलाहरूलाई समाजमा पुरुषमा अधिनस्त रहनुपर्ने अवस्थालाई रूपान्तरण गर्ने कुरामा सम्बन्धित रहेको छ। लैङ्गिकतामा सात महिलावादी दृष्टिकोणहरू छन् (एवोट र वालेसले कानुन तथा अभ्यासमा पुरुष र महिलालाई समान अधिकार दिने कुराको माग गर्दछ)।

मार्क्सवादी महिलावादले महिलाहरू शोषणमा पर्नुपर्ने प्रमुख कारणहरू र सामाजिक उत्पादनमा उनीहरूको निषेधमा जोडिदिन्छन्। वर्तमान समकालीन समाजको प्रमुख विशेषता पुँजीवादी व्यवस्था भएकोले उनीहरू दमित हुन बाध्य छन्। किनभने जसरी उनीहरू श्रमीक ज्यालाबाट विमुख छन् र घरायसी कामधन्डामा मात्रै सिमित छन् भने उनीहरूको सामाजिक उत्पादनको हिस्सामा अधिकार स्थापित हुन नसक्दा ज्याला पाउँदैनन् र उनीहरू पुँजी अभावकै कारण शोषणमा पर्दछन्। आमुल महिलावाद ले महिला माथि पुरुषले गर्ने नियन्त्रणलाई व्याख्या गर्दछ र उनीहरू यस्तो पुरुषको नियन्त्रणबाट स्वतन्त्र हुन जुनसुकै रूपले पनि लड्नु पर्ने कुरामा तर्क गर्दछन्। सम्पूर्ण महिलाहरू ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, वर्गीय, जातिय फरकपनाका बाबजुत पनि दमित रहन बाध्य छन्। लैङ्गिक विभेदहरू पितृसत्तात्मक स्वास्त र निरन्तर शासनकै परिणाम हो। भौतिकवादी महिलावाद ले सामाजिक वर्गका रूपमा पुरुषद्वारा महिलाहरू शोषित भएका हुन्छन् भनि तर्क गर्दछ र यस्तो अवस्था विरुद्ध उत्रन साभा रुचिहरू सबैमाभ फेलाउँदछन्। यस सन्दर्भमा लैङ्गिक असमानतालाई पेशागत असमानता भन्दा प्राथमिक र अति आधारभूत तत्वको रूपमा लिइन्छ। संरचनात्मक महिलावादले भाषण/छलफल महिलाको दृष्टिकोण बाट बनाइनु पर्दछ भन्ने कुराको वकालत गर्दछ। त्यस्तै गरि उत्तर आधुनिक सिद्धान्तहरूले ज्ञानको उत्पादनमा पूर्वनिर्धारित सत्य विरुद्ध उत्रन बहु यर्थाथताको अस्तित्वका लागि जोड दिन्छन्। काला महिलावाद ले काला महिला र पुरुष दुवैको मुक्तिमा आफ्ना तर्कलाई जोड दिन्छन् (आचार्य २०७४)।

२.२ नीतिगत समिक्षा

मैले छात्रा/महिलाको शिक्षा र विकासका लागि विभिन्न शैक्षिक तथ्याङ्क र नीतिगत कागजपत्रहरूको पुनरावलोकन गरेको छु। मैले यस अध्ययनका लागि तेन्हौँ योजना (२०७०-०७४), चौधौँ योजना (२०७४-०७६) सबैका लागि शिक्षा कार्य योजना, सबैका लागि शिक्षा मुख्य कागजात, शैक्षिक सुचना

२०७३ शिक्षा मन्त्रालय, आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा, ५८ औं वार्षिक प्रतिवेदन २०७३ श्रावण-२०७४ असार लोकसेवा आयोग र सहस्रवादी विकास लक्ष्य आदि सम्पूर्ण कागज पत्रहरूको लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट पुनरावलोकन गरिएको छ । तेन्हीं योजना (राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७०/४ - २०७४/३) ले पनि महिलाका सम्बन्धमा तय गरिएका बान्हीं योजनाका प्रावधानहरूलाई दिर्घकालिन योजनाकै रूपमा निरन्तरता दिएको पाइन्छ । १३ औं योजनामा ५ वर्ष र सो भन्दा माथिको साक्षरता दर ६५.९ प्रतिशत (महिला ५३.१ र पुरुष ७४.७) रहेको अवस्था छ । १३ औं योजनामा ८७.५ प्रतिशत पुगेको १५-२४ उमेर समुहको साक्षरतामा ४.५ प्रतिशत वृद्धि गरि चौधौं योजनाको ९२ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्यमा के यस्तै प्रकारको सोच र कार्य शैलीले १४ औं योजनाको अन्त्य सम्म सकिएला ? भन्ने प्रश्नको खोज नै यस अध्ययनको गहनतम विषयवस्तुमा पर्दछ । १३ औं योजनामा बालविकासको अनुभव सहित कक्षा एकमा भर्ना हुन आउने बालबालिका सङ्ख्या ६२.४ प्रतिशत रहेको र १४ औं योजनाको लक्ष्य ७८ प्रतिशत राखेको अवस्था छ भने प्रा.वि. तह (१-८) को खुद भर्नादर ९६.६ प्रतिशत रहेको अवस्थामा १४ औं योजनाको अपेक्षा त्यो भन्दा माथि नै पुऱ्याउने छा त्यस्तै १३ औं योजनामा आधारभूत तह (१-८) को खुद भर्नादर ८९.४ प्रतिशत लाई १४ औं योजनाको अन्त्य सम्म ९५ प्रतिशत पुऱ्याउने अपेक्षा लिइएको छ । तेन्हीं योजनामा तय गरिएको ६ रणनीतिहरू र ४२ कार्यनीतिहरूले सबै तहको शिक्षालाई गुणस्तरीय पार्ने, शिक्षामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने, अनिवार्य आधारभूत शिक्षा र निशुल्क मा.वि. (९-१२) शिक्षाको कार्यान्वयन गर्ने, औपचारिक तथा अनौपचारिक सम्पूर्ण क्षेत्रबाट शिक्षा, सीप, क्षमता विकास, साधारण तथा प्राविधिक शिक्षालाई कक्षा ९ देखी १२ सम्ममा विस्तार गरि प्राविधिक जनशक्तिको विकास द्वारा राष्ट्र निर्माणमा योगदान पुऱ्याउने व्यवस्था समेत तय गरिएको छ । साथै सबै तहको शिक्षामा महिला, आदिवासी, जनजाती मधेसी दलित, विशेष आवश्यकता भएका तथा लक्षित समुदायको पहुँच सुनिश्चित गर्न आरक्षण छात्रवृत्ति आदिको व्यवस्था गरिने कुरा उल्लेख छ । त्यस्तै विद्यालयमा जातजाती, भाषा, लिङ्ग, धर्म आदि आधारमा गरिने विभेदलाई पूर्णतया निशेष गरिने उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई प्रभावकारी पार्न कमजोर क्षमता भएका विद्यार्थी उन्मुख लक्षित पढाइ संचालनका लागि शिक्षक तालिम लगायतका व्यवस्थाहरू गरिएका छन् । महिला, दलित, जनजाति र विशेष क्षमताका बालबालिकाहरूलाई उच्च शिक्षामा छात्रावृत्तिका लागि विशेष सुधार तथा क्षमता विकासमा जोड दिने प्रावधानबाट शिक्षा विमुख वर्गलाई शिक्षाको मुलधारमा ल्याउने प्रयास देखिन्छ । मेरो यस अध्ययनको ध्येय उपल्लो जात भनिएकामा पर्ने गरिव, निमुखा असहायलाई पनि शिक्षाको पहुँचमा ल्याउनु पर्दछ भन्ने हो भन्ने दलित तथा जनजातिमा रहेका धनि परिवारका केटाकेटीहरू आफै गुणस्तरीय शिक्षाको पहुँचमा रहने हुँदा उनीहरूको लगानी

समेत छात्रा शिक्षामा केन्द्रित गर्नुपर्ने हुन्छ भन्ने हो। तसर्थ शिक्षा प्रदायक संघसंस्था र सरोकारवाला हरुमा नविनतम सोच, संस्थाहरुमा सुशासन तथा पारदर्शिता अपरिहार्य छन्। वास्तवमा १३ औं योजनाले राखेको दिर्घकालिन सोच “सबै नेपालीलाई गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गरी सक्षम, उत्पादनशील र प्रतिस्पर्धी जनशक्ति तयार गर्ने” पुरा गर्न पनि वर्तमान शिक्षा प्रदायक संस्थाको सोच र कार्यशैलीमा आमूल परिवर्तन गर्न पर्ने देखिन्छ।

सबैका लागि शिक्षा सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना (सन् २००१-२०१५), २०५९ ले सन् २००० को सेनेगलको राजधानी डकार सम्मेलनले तय गरेको ६ प्रमुख लक्ष्यहरु सहित नेपालको सन्दर्भमा एक थप गरी ७ ओटा लक्ष्यहरु उल्लेख गरेको थियो। ति मध्येको एक प्रमुख उद्देश्य “सन् २००५ सम्म प्राथमिक तथा माध्यामिक तहसम्मको शिक्षामा लै.क विभेदीकरण निर्मुल गरिसन् २०१५ सम्म शिक्षामा लै.क समानता कायम गर्ने छात्राहरुको लागि गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षामा पहुँच र उपलब्धी सुनिश्चित गर्ने” त्यस्तै गरि नेपालले आफ्नो देशको परिवेशमा थप गरेको लक्ष्य थियो। “आदिवासी जनजाती र भाषिक अल्पसङ्ख्यक समुदायका लागि मातृभाषामा आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा प्राप्त गर्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्ने” भन्ने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ। सोही कार्ययोजनाले तय गरेको ७ ओटा लक्ष्यहरुमा ४ औं बुँदाको लक्ष्यमा सन् २०१५ सम्म पौढ साक्षरता तहमा खासगरी महिला साक्षरतामा कम्तिमा ५० प्रतिशत वृद्धि गर्ने र सबै प्रौढहरुका लागि आधारभूत तथा निरन्तर शिक्षामा न्यायोचित पहुँच पुऱ्याउने उल्लेख छ। यस अध्ययनले सबैका लागि शिक्षा कार्ययोजनाले तय गरेका लक्ष्य हासिल गर्न गरिएका अल्पकालिन र दिर्घकालिन प्रयासहरुलाई तथा कार्यान्वयनका क्रममा देखा परेका समस्याहरु र चुनौतिहरु लाई समेत सुचिबद्ध गर्दछ।

सबैका लागि शिक्षा सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना (सन् २००१-२०१५) को पुनरावलोकनले लै.क सवालमा सबैका लागि शिक्षाले तय गरेको लक्ष्य पुरा गर्न सरकारको योजना सम्बन्धी जानकारी प्राप्त गर्न मलाई सहयोग पुऱ्याएको छ। सरकारले विद्यार्थी भर्नामा रहेको लैङ्गिक अन्तरलाई हटाउन लिएको उद्देश्य तथा प्राथमिक तहमा विद्यालयहरुमा महिला र पुरुष शिक्षकको अनुपातमा रहेको अन्तर सन् २००५ सम्म हटाइसक्ने कुरालाई मुख्य प्राथमिकता दिएको पाइन्छ। तर उद्देश्य प्राप्त गर्नु त कता हो कता सन् २०१८ सम्म आइपुग्दा सम्म पनि लैङ्गिक अन्तर अझसम्म रहेको स्पष्ट हुन्छ। विद्यालय शिक्षाको वर्तमान अवस्था अनुसार प्राथमिक तहका जम्मा १,९७,७९७ जना शिक्षक हरुमध्ये महिला शिक्षक सङ्ख्या ८६,९४२ (४३.९६ प्रतिशत) रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ। जुन तथ्याङ्क अनुसार नि.मा.वि. तह (६-८) आधारभूत तह (१-८) मा.वि (९-१०) तह, मा.वि. (११-१२)

तह, मा.वि. (९-१२) तहमा त भन्ने कमि क्रमश २८.९४, ४०.६६, १८.२८, १६.५० र १७.७० महिला शिक्षक रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ (२०७३ शिक्षा मन्त्रालय) यस्तो परिप्रेच्छमा सरकारले गरेको प्रयत्नहरु अझै पनि देशमा रहेका जम्मा महिला सङ्ख्याको तुलनामा उनीहरुको शिक्षामा तथा शिक्षा रोजगारीमा पहुँच मार्फत क्षमता अभिवृद्धि गरि रोजगारीका लागि योग्य बनाउन नसक्नु ठहर्दछ।

त्यस्तै लोकसेवा आयोग द्वारा प्रकाशित ५८ औं वार्षिक प्रतिवेदनमा (२०७३/४-२०७४/३) समेत लैङ्गिक अन्तर रहेको देखिन्छ। यस प्रतिवेदन अनुसार आर्थिक वर्ष २०७३/०७४ भित्र विभिन्न सेवा समुहमा गरिएका जम्मा विज्ञापन १०,३६८ स्थान मध्ये जम्मा योग्य सिफारिस ९५६५ मध्ये महिला ४१३४ (४३.२२) सिफारिस भएको उक्त प्रतिवेदनको कार्यकारी शारांसमा प्रष्ट देखाइएको छ। (लोक सेवा आयोग ५८ औं वार्षिक प्रतिवेदन पेज नं. ९) माथिको दस्तावेजमा देखिएको महिलाहरुको न्यून सिफारिस तथा नियुक्तीको प्रमुख अवस्था भनेकै सिद्धान्तमा महिलालाई शिक्षा आर्जन र क्षमता विकासमा पहुँचता प्रदान गर्ने भनिएता पनि व्यवहारमा ति नीति तथा कार्यक्रम ग्रामिण भेग कुना काप्चासम्म पुगेर महिलाका लागि शिक्षाको उपलब्धता, प्रेरणा प्रदान, क्षमता विकास, विकासमा सहभागिता नगराइनुकै परिणाम हुन भन्न सकिन्छ।

सन् २००० मा संयुक्त राष्ट्र संघको तत्वाधानमा आयोजित अन्तरराष्ट्रिय सम्मेलनले समग्र मानव विकासका पक्षहरुलाई आधार मानेर तय गरेको प्रमुख ८ लक्ष्यहरुलाई नै सहस्राब्दी विकास लक्ष्य भनिन्छ। जसको तेस्रो लक्ष्य लैङ्गिक समानता प्रवर्द्धन तथा महिला सशक्तिकरण” भन्ने रहेको छ। यहि लक्ष्य प्राप्त गर्न प्रत्येक देशहरुले आफ्नो देशको संविधान, ऐन, नीति, कार्यनीति, कार्यविधि, योजना तथा कार्यक्रमहरुमा विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। जुन कार्य अधिमा सन् २००५ तथा पछिमा सन् २०१५ सम्म यो लक्ष्य नेपालले प्राप्त गरि सक्नु पर्ने थियो। तर अझै पनि महिला र पुरुषको साक्षरता प्रतिशत, शिक्षामा पहुँच, विकासमा सहभागिता, शासनमा पहुँच र अधिकार प्राप्ती र उपयोगमा ठुलै अन्तर विद्यमान छ। हुन त महिला र पुरुष दुवैको साक्षरता प्रतिशत वृद्धि, पहुँचमा वृद्धि, संविधानमा, ऐन, नियम, नीतिमा महिला र पुरुषको भेद घटाउने कुरा उल्लेख भए अनुरूपनै अन्तर घट्दो क्रममा छ। तर यो घट्दो क्रम अत्यन्त शुस्त, तथा पट्यारलाग्दो छ। जब शिक्षाको पहुँचमै महिला र पुरुष विच अन्तर छ भने त्यसले आय र रोजगारीमा समेत महिला र पुरुष विचमा विभेद जन्माएकै अवस्था छ। त्यसकारण हाम्रो जस्तो मुलुकका महिलाको अवस्था बुझ्न र उनीहरुमा परिवर्तन ल्याइ सन् २०१५ सम्म लैङ्गिक असमानतालाई शुन्यतामा पुऱ्याउन नसकिएको वर्तमान अवस्थामा थप लगानी मार्फत सुधार गर्नुपर्ने दर्शाउछ। यसै सन्दर्भमा सहस्राब्दी विकास

लक्ष्यको मुल दस्तावेजको पुनरावलोकनले मलाई आफ्नो अध्ययनका लागि लिइएको क्षेत्रको आँकडा लिन, व्याख्या र विश्लेषण गर्न तथा निष्कर्ष निकाल्न मलाई ठुलो सहयोग पुगेको छ। विश्वव्यापी रूपमा दिगो विकास अभियान चलाउने उद्देश्य तथा सन् २००० मा अधि सारिएका अति महत्वकांक्षी ८ सहस्राब्दी विकास लक्ष्य सन् २०१० तथा २०१३ सम्म आइपुग्दा समेत धेरै देशहरूले उपलब्धी हासिल गर्न नसकेका कारण सन् २०१५ सेप्टेम्बर २५ (वि.स. २०७२ असोज ८ शुक्रवार) संयुक्त राष्ट्र संघले आउँदो १५ वर्ष (सन् २०३०) सम्म हासिल गरि सक्ने गरि १७ ओटा दिगो विकास लक्ष्यहरू जारी गरेको छ, त्यसैलाई नै संयुक्त राष्ट्रसंघिय दिगो विकास लक्ष्य भनिन्छ।

२.३ अनुभविक समिक्षा

“शिक्षामा महिलाका आवाजहरू : दुई जमैकनहरूका जीवनी” । मार्सस्टि महिलावादी सिद्धान्तको प्रयोग गरि उनले आफ्नो विचारहरूलाई जोडदार रूपमा प्रस्तुत गरेकी छन्। जसमा उनले व्यक्तिको भिन्नि वास्तविकतालाई आफ्नो लेखमा उतार्न “जीवनका व्यक्तिगत इतिहास” अर्थात “जीवनी शैली” लाई प्रयोग गरेकी छन् जुनचाँही कथावाचन गुणात्मक उपागममा आधारित रहेर उल्लेख गरिएको छ। जुन थेसिस पेपरमा सिमान्तकृत समुहका दुई महिला शिक्षाकर्मीहरूको आवाज जसलाई जमैकियन देशमा खासै महत्व दिइएको हुँदैन, जवकी उनीहरूको योगदान शिक्षा क्षेत्रमा प्रशांसा गर्न लायक थियो त्यसलाई उजागर गरेकी छन्। यो प्रस.लाई यहाँ यस अध्ययनमा पनि सहयोगी हुने भएकाले जमैकियन शिक्षित महिला बारेमा जान्न चाहने व्यक्ति, अध्ययन कर्ता, विद्यार्थी, खोजकर्ताका लागि यस अध्ययनमा उल्लेख गरेको छु । हुन त त्यस सोधग्रन्थले ति दुई महिला शिक्षाकर्मीहरूको सकारात्मक कुराहरूलाई मात्रै देखाउने प्रयास अध्ययनकर्ताले गरेको देखिन्छ, जसमा शिक्षाकर्मीहरूको असल चरित्र, कार्यप्रगति, राम्रा क्रियाकलापहरूलाई मुख्य जोड दिइएको छ। यस प्रयास बाट लेखक/अध्ययन कर्ताले आफ्नो अनुसन्धानमा सकारात्मक कुरामात्रै कसैका बारेमा उल्लेख गर्नु त एक पक्षिय हुन्छ। तथापी व्यक्तिहरूले गरेका सकारात्मक कुरालाई जरैबाट पहिल्याएर कसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

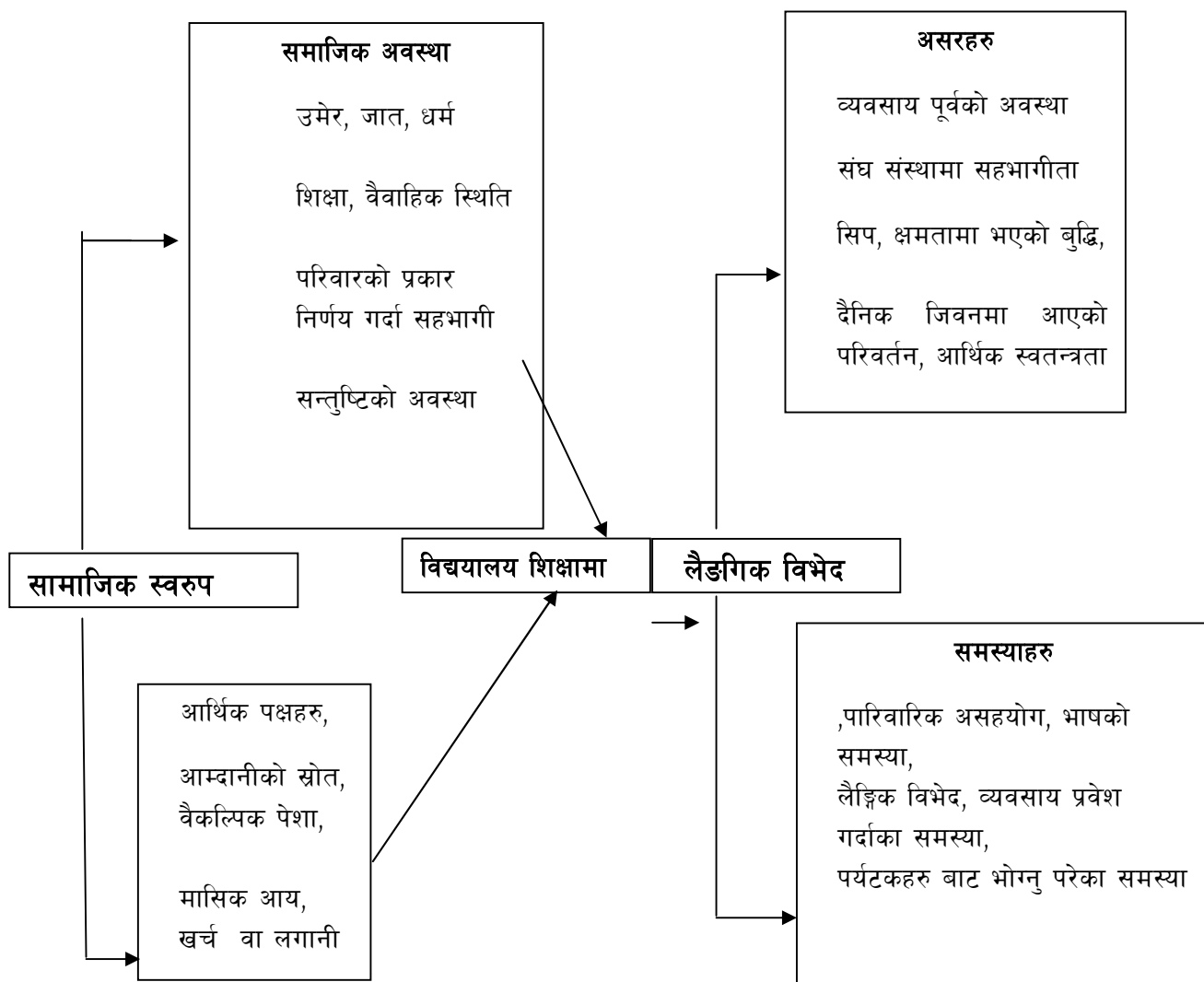
प्रसिद्ध पुस्तक “के हो पितृसत्ता” मा लैङ्गिक विश्लेषण तथा नारीवादी नेत्री कमला भाषिनले पितृसत्तामा पुरुषले एउटा महिलाका के के नियन्त्रण गर्दछ भन्ने तथ्यलाई अधि सार्ने क्रममा प्रस्तुत गरेका प्रमुख ५ मध्ये “महिलाको श्रमशक्तिको उत्पादन” लाई समेत यहाँ यस अध्ययनमा पुनरावलोकन गर्न उपर्युक्त हुन्छ। अधिकांश नेपाली परिवार समुदायका महिलाहरू घरधन्दाको कार्यमानै सिमित रहनुपर्दा कसरी महिलाको पुँजीमा रूपान्तरण हुने श्रम शक्ति त्यसै मुल्यहिन बनेर

पारिवारिक जन्जालमा घेरिइ आफु एक कैदी सरहको जीवन जिइ आफ्ना स्वतन्त्रता गुमाउन बाध्य पारिइएको छ भन्ने दृष्टान्त दिने यस पुस्तकको मुख्य विचार समेतले मेरो यस शोध ग्रन्थका लागि आवश्यक तथ्याङ्क संकलनमा सहयोग पुऱ्याएकाले त्यस पुस्तकको मुख्य सारलाई पनि यस अध्ययनको साहित्यको पुनरावलोकनका रूपमा उल्लेख गरेकी छु।

साक्षरता र विकासबाट बन्चित महिलाहरूको विकासका लागि केन्द्रित रहेर नेपालका दुइ गाउँहरूका महिला दिदीबहिनीहरूको जीवन अवस्थामा आधारित रहि रविन्सन पन्त लेखिएको प्रसिद्ध पुस्तक “हवाइ इट ग्रिन कुकुम्बर एट दी टाइम अफ डाइ.?” जुन पुस्तकको अर्थ हुन्छ- “महिलाका लागि किन शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ ?” भन्ने पुस्तकमा विकासका हर क्रियाकलापमा पछाडी पर्नुपरेका महिलाहरूको अवस्था र अनुभवहरूलाई पुस्तकले समेटेी महिला सशक्तिकरण मार्फत मात्रै वास्तविक विकास हुने संसारको मान्यता अनुरूप व्यवहारिक र विभिन्न जातिय सांस्कृतिक परम्परा (इत्थनोग्राफि) शैलिमा लेखिएको उनको पि. एच. डी. शोध ग्रन्थमा प्रौढ महिलाहरू साक्षरता कक्षामा उपस्थित भइ पढ्नु पर्नाका कारणहरू र उनीहरूको विकासका गतिविधीहरूमा संलग्नताको सम्बन्धलाई उजागर गरेको सन्दर्भ अतिनै मनन योग्य छ । साथै उक्त अध्ययनले इस्कोवारलाई उद्धृत गर्दै “डेभलपमेन्ट एज डिस्कोर्ष” जसको अर्थ हुन्छ “विकासका लागि छलफल/भाषण” सिद्धान्तलाई उपयोग गरेकी छन्। जुन अध्ययनले विकासका लागी महिला शिक्षाको आवश्यकतालाई अपरिहार्य कुरा मानेको प्रस. लाई मेरो यस अध्ययनले समेत जोड दिएका हुनाले मेरो अध्ययनमा क्षेत्रको अवलोकनका क्रममा निकालेको निचोड मिल्ने हुँदा यहाँ पनि पुनरावलोकन गरिएको छ । जसले समान पहुँच, अवस्था र अवसरहरूले मात्रै प्रत्येक छात्राको क्षमता विकास गर्न उत्प्रेरणा मिल्दछ भन्ने कुरालाई प्रष्ट पारेको छ। त्यस्तै छात्राको जीवन जिउने यथार्थता, प्रेरणाका स्रोतहरू, अभिभावकको योगदान, शिक्षकहरूको उत्प्रेरणा आदिजस्ता सकारात्मक योगदान र वातावरणले मात्रै छात्राहरूको सिकाइ उपलब्धी (नतिजा) उच्च बनाउन सक्ने पक्षलाई शोधपत्रले औल्याएको दृष्टान्तलाई उपागममा प्रस्तुत गरिएको सन्दर्भले मेरो अध्ययनलाई समेत विश्लेषण गर्न र लैङ्गिक समानता विद्यालयहरूमा कायम गराउन थप दिशा निर्देश गर्ने भएकाले यहाँ उक्त अध्ययनलाई साहित्यक पुनरावलोकन गरिएको छ । अर्यालको शोध ग्रन्थले अनवरत रूपमा छात्राहरूको अध्ययनको विकासमा सहयोग पुऱ्याउन खोज्ने महिलाहरू कसरी समाजमा अनेक अप्ठ्याराको सामना गर्नुपर्दछ भन्ने कुरालाई पनि उच्च रूपमा प्रस्तुत गरेको छ ।

२.४ अवधारणात्मक ढाँचा

शिक्षा र विकासका लागि विभिन्न शैक्षिक तथ्याङ्क र नीतिगत कागजपत्रहरूको पुनरावलोकन तथा त्यस संग संबन्धि तथ्यलाई निम्न अवधारणात्मक खाकाबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद - तीन

अनुसन्धान विधि

३.१ अनुसन्धानको ढाँचा

यो अध्ययन विद्यालयमा सृजना हुने लैङ्गिक सम्बन्धको अन्तर तथा यस अन्तरलाई थप योगदान पुऱ्याउने तत्वहरुमा केन्द्रित रहि गरिएको छ, । यस अध्ययनमा वर्णनात्मक तथा अन्वेषणात्मक गरि दुईवटा अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरुको विस्तृत विवरण प्रस्तुत गर्न, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक अवस्था, उमेर, पारिवारिक संरचना आदिको सम्बन्धमा जानकारीकालागि वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गरिएको छ भने छात्राहरुले भोग्नु परेका समस्याहरु पत्ता लगाउन, यस प्रति महिलाहरुको धारणा बुझ्न तथा उनिहरुको जिवनमा आएको खसरको अध्ययन गर्न अन्वेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२ अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य

लैङ्गिक विभेदहरु जहाँतहि हुन्छन् मात्र फरक यतिमा हुन्छ कि कुनै स्थानमा अलि बढी लैङ्गिक विभेदहरु हुन्छन् भने कहि अलि कम लैङ्गिक विभेदहरु परिवार, समुदाय, समाज, संघसंस्था लगायत सम्पूर्ण क्षेत्रमा लैङ्गिक विभेद व्यप्त छ । देवचुली १५ मा निजी क्षेत्रबाट संचालित विश्वज्योती, नोवल एकेडेमी गरि २ वटा र सरकारी स्तरबाट संचालित जनज्योती, पशुपती साडवेद जस्ता मा. वि. स्तरका तथा नारायणी, प्रगती जस्ता प्रा.वि. तहका गरि ४ ओटा विद्यालयहरु संचालनमा रहेका छन् । यीनै ६ वटा स्कुलहरु मध्यवाट उद्देश्यमुलक विधिका माध्यम वाट एउटा निजी तथा एउटा सरकारी गरि २ वटा स्कुलहरुलाई नमुनाको रूपमा छनौट गरिएको छ । यस निश्चित क्षेत्रलाई लिएर यहाको लैङ्गिक सम्बन्धका बारे अहिले सम्म कुनै अध्ययन गरेको भेटिदैन । आफुपनि यहि क्षेत्रको वासिन्दा भएको, यस क्षेत्रमा अधिक मात्रामा ब्राहमण, क्षेत्री बसोवास गरे तापनि त्यसपछि भने मगर, गुरुङ, नेवार, थारु, सँगै मिश्रित मानिसको बसोवास रहेको छ । त्यस्तै मध्यम वर्गीय मानिसहरुको बाहुल्यता रहेको यस ठाउँमा अभै पनि कृषि, व्यापार, नोकरी जस्ता कार्यहरुमा मानिसहरु लागेको पाइन्छ । विशेष गरी सरकारी विद्यालयमा निम्न आयस्तर भएका अभिभावकका छोराछोरी पढ्छन् भने निजी विद्यालयमा उच्च तथा मध्यम लगायत का अभिभावकका छोरा छोरी पढ्ने गरेको पाइन्छ । खास गरि यो क्षेत्र छनौट गर्नुको उद्देश्यमा महिला तथा छात्राहरुको अवस्था

बुझ्न, खोज गर्न तथा अवस्था परिवर्तनका लागि सरोकारवालालाई जिम्मेवार बनाउन उपयोगी हुने सोचि यस क्षेत्रको लैङ्गिक सम्बन्ध अध्ययन गर्ने आशयले यस अध्ययन गरीएको छ ।

३.३ समग्र क्षेत्र र नमुना छनौट

यो अनुसन्धान वर्दघाट सुस्ता पुर्व नवलपरासी जिल्लाको देवचुली नगरपालिका वार्ड नं १५ प्रगतिनगरमा केन्द्रीत रहेकको छ । यस वडामा निजी क्षेत्रबाट संचालित विश्वज्योती, नोवल एकेडेमी गरि २ वटा र सरकारी स्तारबाट संचालित जनज्योती, पशुपती साडवेद जस्ता मा. वि. स्तरका तथा नारायणी, प्रगती जस्ता प्रा. वि. तहका गरि ४ ओटा विद्यालयहरु संचालनमा रहेका छन । यिनै ६ वटा स्कुलहरु मध्यबाट उद्देश्यमुलक विधिका माध्यम वाट वढि विध्यार्थी भएकावाट एउटा निजी तथा एउटा सरकारी (जनज्योती र विश्वज्योती) गरि २ वटा स्कुलहरुलाई नमुनाको रुपमा छनौट गरिएको छ । अध्ययनको आँकडा अनुसार जनज्योती मा.वि. मा ७४३ र विश्वज्योती मा वि.मा २१५० विध्यार्थीहरु रहेका छन् । जसमा क्रमस ३६३ र १०६५ छात्राहरु रहेका छन । ति छात्रा विद्यार्थीहरु मध्ये उद्देश्यमुलक विधिका माध्यमवाट २० जना जनज्योती मा.वि.बाट र ३० विश्वज्योती मा.वि. बाट अध्ययनका लागि छनौट गरिएको छ । दुई विद्यालयका दुई प्र.अ., जनज्योती मा.वि. बाट ३२ शिक्षक मध्येबाट ६ जना र विश्वज्योती मा.वि. का ६७ जना शिक्षकहरु मध्येबाट १० जना गरि जम्मा १६ जना शिक्षकहरु बाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । यसका साथै छनौट गरिएका ५० जना छात्राहरुको ५० जना अभिभावक बाट पनि आवश्यक तथ्याङ्क लिइएको छ । तथ्याङ्क संकलनका क्रममा छानिएका तिनै छात्राहरुको घरपरिवारहरुको सर्वेक्षण तथा छनोट गरिएका छात्रा विद्यार्थीहरुसँग अन्तरवार्ता माध्यमवाट आवश्यक सुचना तथा तथ्याङ्कहरु संकलन गरिएको थियो छ ।

३.४ अध्ययनको प्रकृति र तथ्याङ्कका स्रोतहरु

अनुसन्धान प्रकृतिको आधारमा प्राथमिक तथा द्वितिय स्रोतबाट तथ्याङ्कहरु संकलन गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत अनुसन्धानमा विशेष गरी प्राथामीक र द्वितिय स्रोतबाट तथ्याङ्क र सूचनाहरु संकलन गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन गर्दा गुणात्मक र संख्यात्मक दुबै किसिमका तथ्याङ्कहरु संकलन गरिएको छ भने गुणात्मक तथ्याङ्कलाई विशेष प्राथामीकता दिईएको छ र आवश्यकता अनुसार संख्यात्मक तथ्याङ्क पनि संकलन गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्नका लागि अध्ययन क्षेत्रमा शोधकर्ताले प्रश्नावली अनुसूची, अवालोकन, मुख्य जानीफकार व्यक्ति संगको

अन्तर्वार्ता, वैयक्तिक अध्ययन विधिहरू अपनाइएको छ । द्वितीय तथ्याङ्क र सूचनाहरू संकलन गर्न विभिन्न लेख, रचना, समिक्षा, प्रकाशन, अभिलेख पत्रपत्रीका, वेबसाइट प्रकाशन एवं अप्रकाशित स्रोतहरू तथा अन्य सम्बन्धीत साहित्यको सहयोग लिइएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलनका प्रविधिहरू

प्रस्तुत सोधपत्र तयारका क्रममा विद्यालय परिवेशमा विद्यमान लैङ्गिक विभेदहरूलाई उजागर गर्न अन्तरवार्ता घरपरिवेश सर्वेक्षण, लक्षित समूह, विद्यालय सर्वेक्षण फारम, अवलोकन फारम, विद्यालय योजनाका दस्तावेजहरूको पुनरावलोकन आदि जस्ता अनुसन्धानका साधनहरूलाई यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएको छ।

३.६ तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण

यस अध्ययनका लागि प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतका आँकडाहरूको प्रयोग गरिएको छ। त्यसैले यसमा प्रयोग गरिएका सर्वेक्षण, अन्तरक्रिया र पुनरावलोकन आदि कार्यले यस अध्ययनमा फरक-फरक दृष्टिकोण, विचार, नविन चिन्तन, नयाँ कुराको खोज मार्फत यस अध्ययनको विषयवस्तुलाई अर्थपूर्ण बनाउन सहयोग पुगेको छ। परिणात्मक तथ्याङ्कहरूलाई ग्राफ र टेबलहरूमा प्रस्तुत गरि व्याख्या विश्लेषण गरि सम्बन्धित व्यक्तिहरू द्वारा भनिएको वा लिखित उपलब्ध गराइएको विवरणहरूलाई यस अध्ययनमा अन्वेषणात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । तथ्याङ्कलाई क्षेत्रगत घटनाहरूको अवलोकन, अनुसन्धान कर्ताको आफ्नै अनुभवहरू, सिद्धान्तहरू आदिलाई प्रयोग गरि व्याख्या गरिएको छ। साथै अनुसन्धानकर्ताको आफ्नो व्यक्तिगत विचार तथा तर्कहरूसमेत यस अध्ययनका क्रममा प्राप्ततथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्नमा समावेश गरिएको छ ।

३.७ अध्ययनका सीमाहरू

यस अनुसन्धानको अध्ययन क्षेत्र देवचुली न.पा. वार्ड नं. १५ मा रहेका विभिन्न विद्यालयहरू मध्य (जनज्योती मा.वि. र विश्वज्योती) एक नीजि र एक समुदायीक गरि २ वटा विद्यालयका छात्रा, तिनमा पढाउने शिक्षक शिक्षिका तथा तिनै विध्यार्थीका अविभावकहरू लाई मात्र अध्ययनको समग्रता मानेर अध्ययन गरिएको छ । विद्यालयमा भएका लैङ्गिक सम्बन्धहरूसँग यो अध्ययन सम्बन्धित रहेको हुँदा विद्यालयमा रहेको भौतिक सुविधाहरूलाई लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएको छ । छात्राहरूले विद्यालयमा सामना गर्नुपरेको विभेद सम्बन्धि व्याख्यालाई यहाँ विश्लेषण

गरिएको छ । त्यस्तै महिला र पुरुष शिक्षकहरूको सामाजिक लिङ्ग भेद प्रति रहेको धारणालाई समेत उल्लेख गरिएको छ । यस अध्ययनमा छनौट गरिएका विद्यालयहरूमा लैङ्गिक विभेदका कारणाबाट छात्राहरूले भोग्नु परेका कठिनाइहरूमा आधारित रहि सुष्म चिन्तन पनि गरिएको छ। तर पनि यस अध्ययनबाट निकालिएको निष्कर्षलाई यही रूपमा सबै ठाउँको यस्तै स्थितीको रूपमा सामान्यकरण गर्न भने सकिदैन। किनभने सिमित विद्यालय तथा समुदायका सदस्य तथा सुचनाकर्ता र उनिहरूबाट प्राप्त जानाकारीका आधारमा यो अध्ययनको निष्कर्ष निकालिएको हुनाले यसले सबै वर्ग, क्षेत्र, एवं पक्षलाई नसमेट्न सक्दछ। अध्ययन सानो नमुनामा आधारीत रहि आएको हुँदा यसका निष्कर्षहरू राष्ट्रिय स्तरमा सामान्यकरण नहुन पनि सक्दछन् । वृदागत रूपमा यसका सिमालाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

१. शोधकर्तासँग भएको सिमित सनधन श्रोत र ज्ञानले प्राप्त गरेको तथ्याङ्कीय एवं गुणात्मक तथ्याङ्कहरू सबै अध्ययन र अनुसन्धानको लागी प्रयुक्त नहुन सक्दछ ।
२. समाजशास्त्र विषयमा स्नाकोत्तर तहको उपाधिको निम्ति आंशिक आवश्यकता परिपुर्तीको लागी मात्र गरिएकोले एक शोधकर्ताको एकल प्रयास पूर्ण नहुन सक्छ ।
३. समय, साधन र श्रोतको अभावले पनि यस अध्ययनलाई प्रभाव पारेको छ ।
- ४ सिमित छात्राहरू संगमात्र लिइएको तथ्यांकका आधारमा गरिएको अनुसन्धान र यसबाट निकालिएको निष्कर्ष सबै क्षेत्रमा समान रूपमा लागु गर्न कठिन प्रदर्छ ।

परिच्छेद - चार

अध्ययन क्षेत्र तथा विद्यालयहरूको पृष्ठभूमी

यो शोध बर्दघाट-सुस्ता पूर्व नवलपरासी जिल्लाको देवचुली न.पा. वार्ड नं. १५ प्रगतिनगरमा केन्द्रित छ । यो स्थान पूर्वपश्चिम लोकमार्गको उत्तर तिर करिब १०० मिटर देखि ३०० मि. को दुरीमामा रहेको छ । वि.स. २०७१ सालमा प्रगतिजगर, दिव्यपुरी, देवचुली र पछि रजहर) गा.वि.स.हरूलाई समेटेर देवचुली नगरपालिका घोषणा गरिएको थियो । यातायात, सञ्चारसेवा सुविधाका साथै अन्य सेवाका कारण यहाँका अधिकांश मानिसहरूको जीवनस्तर राम्रै मानिन्छ । तर पनि गरिब बसाइ सराइकर्ता, भूमिविहिन, अशिक्षित तथा खोला जङ्गल छेउछाउका बासिन्दाको आय स्तर भने न्यून नै देखिन्छ ।

४.१ अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयहरू तथा अध्ययन गरिएका विद्यालयहरू

देवचुली न.पा. अन्तरगत वार्ड न १५ मा जम्मा ६ ओटा विद्यालयहरू रहेका छन् । ति मध्ये २ ओटा नीजि विद्यालय रहेका छन् भने अरु बाँकी सामुदायिक विद्यालयहरू रहेका छन् । ति विद्यालयहरूको नाम तथा प्रकार निम्न अनुसार रहेको छ।

सामुदायिक	नीजि विद्यालयहरू
१) जनज्योती माध्यामिक विद्यालय	१) विश्वज्योति माध्यामिक विद्यालय
२) पशुपती साङ्ख्येद	२) नोवल एकेडेमी
३) नारायणी प्रावि	
४) प्रगती प्रावि	

समग्र सामुदायिक विद्यालयहरू मध्ये यस अध्ययनले दुई ओटा सामुदायिक विद्यालयहरूलाई समेट्दछ । ति विद्यालयहरू जनज्योती मा. विद्यालय र विश्वज्योति माध्यामिक विद्यालय हुन् ।

४.१.१ जनज्योती माध्यामिक विद्यालय

जनज्योती माध्यामिक विद्यालय वि.स. २०२३ सालमा स्थापना भएको थियो । यो विद्यालय पूर्व पश्चिम लोकमार्गको प्रगतीनगर चोकवाट भन्डै ३०० मिटर उत्तर पूर्वमा प्रदछ । जुन विद्यालय सरकारद्वारा स्थापित यस क्षेत्रको सबै भन्दा पुरानो विद्यालय हो । यो विद्यालयको नाममा ६ विगाहा पाँच कठ्ठा जग्गा रहेको छ । वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा विद्यालयमा ४ ओटा पक्क भवनहरू भएता पनि एउटा भवन पुरानो भइसकेकाले जिर्ण अवस्थामा रहेको छ । सम्पूर्ण भवनमा गरेर जम्मा २६

ओटा कक्षाकोठाहरु रहेका छन् । जसमध्ये १८ ओटा कक्षाकोठाहरु अध्यापनका लागि प्रयोगमा आएका छन्। अहिले यस विद्यालयका प्र.अ.को रूपमा कृष्ण वराल रहेका छन् भने विद्यालयमा ७४३ (३८० छात्र/३६३ छात्रा) जना विद्यार्थी, ३२ जना शिक्षक शिक्षिका (महिला ९/पुरुष २३) रहेका छन्।

४.१.२ विश्वज्योति माध्यामिक विद्यालय

विश्वज्योति माध्यामिक विद्यालयको स्थापना वि.सं. २०५७ सालमा भएको थियो पूर्व पश्चिम लोकमार्गको प्रगतीनगर चोकवाट भन्डै १०० मिटर उत्तर पूर्वमा अवस्थित छ । यसै गरी विद्यालयमा हाल ५ भवनमा ५५ ओटा कक्षाकोठाहरु रही पठनपाठन सञ्चालन हुदै आएको छ । यस विद्यालयमा खेलमैदानको व्यवस्थाका साथै खानेपानीको व्यवस्था राम्रै रहेको छ । यो स्कुलका सस्थापक विष्णुप्रसाद वास्तोला हुनुहुन्छ । पुस्तकालय राम्रो अवस्था रहेको कारण तथा विज्ञान प्रयोगशालाका कारण पठनपाठनमा सकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ। वर्तमान शैक्षिक सत्र (२०७५) मा विद्यालयमा १०६५ छात्रा र १०८५ छात्र गरी जम्मा २१५० जना विद्यार्थी तथा ६७ जना शिक्षक स्टाफ (२७ महिला/४० पुरुष) रहेका छन्।

४.१.३ विद्यालयमा भर्ना

तालिका नं. १ :- विद्यालयमा भर्ना विद्यार्थी सङ्ख्या २०७५

कक्षा	जनज्योती माध्यामिक विद्यालय			विश्वज्योति माध्यामिक विद्यालय			कुल जम्मा
	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा	
१	२४	२४	४८	९५	९८	१९३	२४१
२	२४	२६	५०	१०२	१०६	२०८	२५८
३	१८	१७	३५	१०६	११४	२२०	२५५
४	१७	१०	२७	१२२	१२९	२५१	२७८
५	२३	१९	४२	१०८	१११	२१९	२६१
६	४५	४७	९२	११०	११५	२२५	३१७
७	४३	४९	९२	११७	११८	२३५	३२७
८	५७	६२	११९	१११	१०७	२१८	३३७
९	६६	५७	१२३	१०१	९९	२००	३२३
१०	६३	५२	११५	९३	८८	१८१	२९६
जम्मा	३८०	३६३	७४३	१०६५	१०८५	२१५०	२८९३

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७५

विद्यालयमा विद्यार्थी भर्ना विवरण २०७५ को तथ्याङ्क र राष्ट्रिय योजना आयोगका तथ्याङ्कहरू विश्लेषण गर्दा विद्यालयमा छात्रा विद्यार्थीहरूको भर्नादर बढेको छ तर पनि पढ्नका लागि उनिहरूलाई छात्रामैत्रि घर र विद्यालय बन्न नसक्दा छात्र जत्तिकै प्रगति गर्न भने नसकेको अवस्था भेटिन्छ ।

४.१.४ विद्यालय छाड्ने विद्यार्थी

तालिका न. २ विद्यालय छाड्ने विद्यार्थी सङ्ख्या विवरण २०७४

जनज्योती माध्यामिक विद्यालय			विश्वज्योति माध्यामिक विद्यालय		
छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा
४९	४०	८९	५५	५४	१०९

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

मथिको तालिका नम्बर २ को तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा विद्यालय छाड्नेदर बढी नै पाइन्छ । त्यसमा पनि छात्राहरूको छाड्नेदर भन्दा अधिक भेटिन्छ। यसो हुनुका कारण छोरीलाई घरधन्दाको जिम्मेवारी दिई बाबुआमा मजदुरी गर्न जानु, ससाना आफ्ना भाइ बहिनीको देखभाल गर्न छोरीको पढाई छुटाउनु, छोरीले सामान्य अक्षर चिनेपछि हुन्छ भन्ने अभिभावकको संकुचित सोच, छात्रा विद्यार्थीको छाड्नेदर घटाउन विद्यालयले विशेष सेवा सुविधा दिन नसक्नु आदि देखिन्छ । जसको फलस्वरूप हाम्रो समाजमा जरा गाडेको पितृसत्ताको जरो अझै फैलिरहेको भेटिन्छ । साथै महिला सहभागिता विनाको विकासले राष्ट्रको विकास पनि लडगडो नै हुने देखिन्छ ।

४.१.५ विद्यालयमा रहेका शिक्षक

तालिका नं. -३ शिक्षकहरूको लैङ्गिक विवरण

जनज्योती माध्यामिक विद्यालय			विश्वज्योति माध्यामिक विद्यालय		
महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
९	२३	३२	२७	४०	६७

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

विद्यालयमा शिक्षक कर्मचारीको विवरण र सबैका लागि शिक्षा सम्बन्धि राष्ट्रिय कार्य योजनाको विवरणलाई विश्लेषण गर्दा अझै पनि देशमा रहेका जम्मा महिला सङ्ख्याको तुलनामा उनीहरूको शिक्षामा तथा शिक्षा रोजगारीमा पहुँच मार्फत क्षमता अभिवृद्धि गरि रोजगारीका लागि योग्य बनाउन नसक्नु ठहर्दछ । साथै महिला शिक्षकलाई सङ्ख्यात्मक रूपमा मात्र समावेश गराई

विद्यालयसम्बन्धित प्रमुख दायित्व, जिम्मेवारी, नीति निर्माण जस्ता क्षेत्रमा भने पुरुष शिक्षकहरूकै प्रभुत्व रहेको महिला शिक्षकहरूका अप्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त गुनासाहरूबाट आँकलन गर्न सकिन्छ ।

४.१.६ जातिगत शिक्षक विवरण

तलिका नं. ४:- शिक्षकहरूको जातिगत विवरण

विद्यालय	ब्राम्हण	क्षेत्री	नेवार	तामाङ	मगर	थारु
जनज्योती	१८	७	२	१	३	१
विश्वज्योति	४५	१३	२	२	४	१
जम्मा	६३	२०	४	३	७	२
प्रतिशत	६३.६३	२०.२०	४.४०	३.३०	७.८०	२.२०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

जातिगत शिक्षक विवरणलाई विश्लेषण गर्दा ब्राह्मण जातिका पहिलेबाट नै शिक्षा क्षेत्रमा अग्रसर र जान्ने बुझ्ने भएकै कारण शिक्षामा यिनिहरूको उपस्थिति अधिक पाइन्छ भने अन्य जाति आजभोलि मात्र आफ्नो पहिचानको खोजिमा अघि बढेको हुनाले यिनिहरूको उपस्थिति शिक्षा क्षेत्रमा कम भेटिन्छ । यसरी शिक्षा क्षेत्रमा जातिगत रूपमा स्तरीकृत असमानताको अवस्था पाइन्छ । जसको कारण राज्यले आरक्षण कोटाको अवधारणा अघि सारिरहेको छ ।

४.१.७ शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यता

तालिका नं. ५ शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यता विवरण

विद्यालय	अ. एस.एल.सी.	एस.एल.सी.	आइ. एड/सो सरह	वि.एड/सो सरह	एम.एड/सो सरह
जनज्योति	२	५	७	९	९
विश्वज्योति	१	१२	१४	२६	१४
जम्मा	३	१७	२१	३५	२३
प्रतिशत	३.३०	१७.१७	२१.२१	३५.३५	२३.२३

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यताको आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दा अधिकांश शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यता वि.एड. वा सो सरह रहेको पाइयो भने त्यसपछि कमश एम एड. वा सो सरह र एस.एल.सि वा सो सरह योग्यता हुने शिक्षकहरू रहेको पाइयो। त्यसै गरी साना कक्षाका बालबालिकाको रेखदेख तथा स्याहारका लागि अन्डर एस. एल. सी. योग्यता भएका शिक्षकहरू रहेको पाइयो।

४.१.८ शिक्षक विद्यार्थी अनुपात र विद्यार्थी भर्ना

तालिका नं. ६ :- शिक्षक विद्यार्थी अनुपात विवरण

विद्यालय	विद्यार्थी	शिक्षक	अनुपात
जनज्योति	७४३	३२	२३.२२
विश्वज्योति	२१५०	६७	३२.०९
जम्मा	२८९३	९९	२९.२२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

कुनै पनि विद्यालयले उपलब्ध गराउने शैक्षिक गुणस्तरको स्तरमा त्यस विद्यालयमा अध्यापनरत तालिम प्राप्त शिक्षक सङ्ख्याले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। शिक्षक विद्यार्थीको अनुपात जति कम रहन्छ त्यतिनै गुणस्तरीय शिक्षा उपलब्ध हुन्छ भन्ने गरिन्छ र जति शिक्षक विद्यार्थी विचको अनुपात बढी हुन्छ त्यति नै कम गुणस्तरीय शैक्षिक वातावरण सृजना हुन्छ। किनभने विद्यार्थीहरूले अध्ययनको स्तरोन्नतिको लागि शिक्षकसँगको पहुँच प्राप्त गर्न कठिन पर्दछ। यस अध्ययनको नमुना छनौटमा परेका विद्यालयहरूको समग्र शिक्षक विद्यार्थी अनुपात २९.२२ देखिन्छ। चुस्त र पारदर्शी विद्यालय प्रशासन शैक्षिक गुणस्तर सुधारमा समर्पित शिक्षक समुह र सरोकारवालाहरूको जिम्मेवारी बोध हुन सकेमा गुणस्तर वृद्धिका लागि शिक्षक विद्यार्थी अनुपात एक सकारात्मक तथा उपयोगी तत्व बन्न सक्दछ। माथिका दुई विद्यालय मध्ये पनि जनविकास विद्याश्रम आधारभूत विद्यालयको शिक्षक विद्यार्थी अनुपात अझ कम देखिन्छ।

तालिका नं. ७ विद्यालयमा भर्ना विद्यार्थी सङ्ख्या २०७५

कक्षा	जनज्योती माध्यामिक विद्यालय			विश्वज्योति माध्यामिक विद्यालय			कुल जम्मा
	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा	
१	२४	२४	४८	९५	९८	१९३	२४१
२	२४	२६	५०	१०२	१०६	२०८	२५८
३	१८	१७	३५	१०६	११४	२२०	२५५
४	१७	१०	२७	१२२	१२९	२५१	२७८
५	२३	१९	४२	१०८	१११	२१९	२६१
६	४५	४७	९२	११०	११५	२२५	३१७
७	४३	४९	९२	११७	११८	२३५	३२७
८	५७	६२	११९	१११	१०७	२१८	३३७
९	६६	५७	१२३	१०१	९९	२००	३२३
१०	६३	५२	११५	९३	८८	१८१	२९६
जम्मा	३८०	३६३	७४३	१०६५	१०८५	२१५०	२८९३

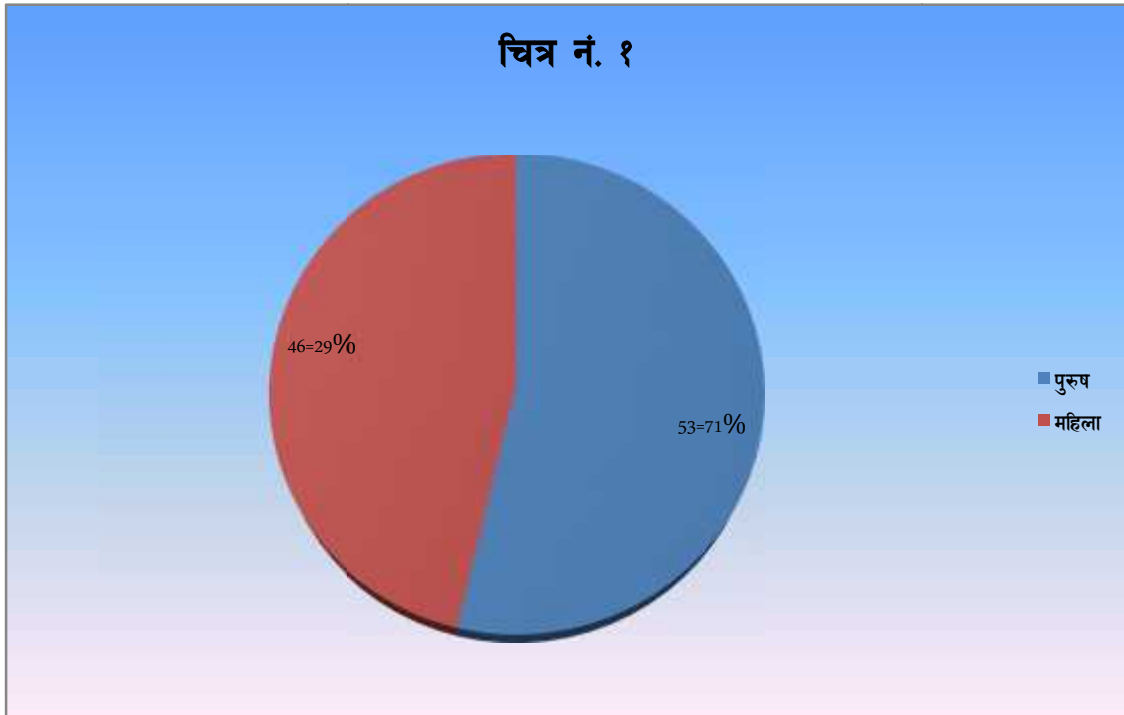
स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७५

माथिको तालिका नं. ७ अनुसार खासै धेरै लैङ्गिक विभेद देखिदैन जसको कारण भनेको छोरोलाई निजी विद्यालयमा र छोरीलाई सरकारी विद्यालयमा भर्ना गरि अभिभावकले विभेदपूर्ण शिक्षाको उपलब्धता गराउनु हो ।

४.१.९ विद्यालय व्यवस्थापन समिति तथा अन्य समितिहरु

विद्यालय व्यवस्थापन समिति तथा अन्य समितिहरुको संयुक्त लैङ्गिक विवरणलाई हेर्दा जम्मा महिलाको सङ्ख्या २५ (४६.२९) र पुरुषको सङ्ख्या २९ (५३.७१) भेटिन्छ। यसमा पनि विद्यालय व्यवस्थापन समिति र लेखा परिक्षण समिति जस्ता महत्वपूर्ण समितिहरुमा भने पुरुषको अझै बढी प्रतिनिधित्व र निर्णायक भूमिका देखिन्छ । त्यस्तै गरि शिक्षक अभिभावक संघ तथा सामाजिक लेखा परीक्षण जस्ता विद्यालयका महत्वपूर्ण समितिहरुमा पनि महिला सदस्यहरुको प्रतिनिधित्व पुरुष सदस्यको भन्दा कम नै देखिन्छ। यद्वपी दुवै विद्यालयहरु मध्ये जनकल्याण माध्यामिक विद्यालयमा भने महिला सदस्यहरुको प्रतिनिधित्व पुरुषको भन्दा पनि बढी देखिन्छ। जसको कारण विद्यालय सेवा क्षेत्रका अधिकांश पुरुषहरु वैदेशिक रोजगारीमा अन्यमुलुकमा भएको कारण हो भन्न सकिन्छ।

समितिमा रहेको लैङ्गिक विवरण

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

४.२ छात्रा विद्यार्थीहरूको सामाजिक आर्थिक पृष्ठभूमि

घरायसी सर्वेक्षण फारमको प्रयोग गरिएका छात्रा विद्यार्थीहरूको घर परिवेश वातावरण अनुसार प्राप्त एवं संकलित तथ्याङ्कहरूको आधारमा यस परिच्छेदलाई तयार पारिएको छ। जसले लक्षित समुहहरूको जातजाती, परिवारको आकार, आमदानीको स्रोत, बसोबासको अवस्था, शैक्षिक स्थिती आदि जस्ता विविध पक्षहरूको जानकारी संकलन तथा विश्लेषण गर्न सहयोग गर्दछन्। माथिका विषयसँग सम्बन्धित पक्षहरूको पृष्ठभूमिको अध्ययन तथा सर्वेक्षणले शिक्षाको महत्व, लैङ्गिक विभेद सम्बन्धी धारणा, अनुभूति र विचारको निर्माण गर्न महत्वपूर्ण सहयोग गर्दछन्।

४.२.१ छात्रा विद्यार्थीहरूको व्यक्तिगत विवरण

छात्रा विद्यार्थीहरूको बसोबासको सन्दर्भलाई अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दा अभिभावकको अशिक्षा तथा काममा खट्नु पर्ने कारणले गर्दा आफ्ना छोराछोरी विशेष गरी छोरीहरूलाई घरायसी काममा नै बढी खटाएको पाइन्छ र उनीहरूको शिक्षा विकासका लागि थप प्रयासहरू गर्न घरायसी वातावरण जति मात्रामा उपयुक्त हुनपर्ने हो त्यति उपयुक्त भने देखिदैन। यस प्रकार आफ्ना आमाबुवासँगै परिवारमै रहेर विद्यालय पढ्न आएका बालिकालाई पढ्न केहि सहज भए पनि आफ्ना आफन्त तथा

अन्यका घरमा बसेर अध्ययन गरेका छात्राहरूको पढाइमा भने खासै सहयोग र समर्थन गर्ने कोही नरहेको पाइन्छ।

तालिका न. ८ छात्राहरूको बसोबासको अवस्था विवरण

आमा संग	बुबा संग	दुबै संग	आफन्त संग	अन्य संग
९	५	३१	३	२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

४.२.२ छात्रा विद्यार्थीहरूको घरायसी विवरणहरू

छात्रा विद्यार्थीहरूको घरायसी विवरणहरूको विश्लेषण मुख्य गरि जनसङ्ख्या, उमेर, परिवारको आकार, जात, धर्म, आय आदिको अध्ययनको आधारमा गरिएको थियो। जसलाई निम्न अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ

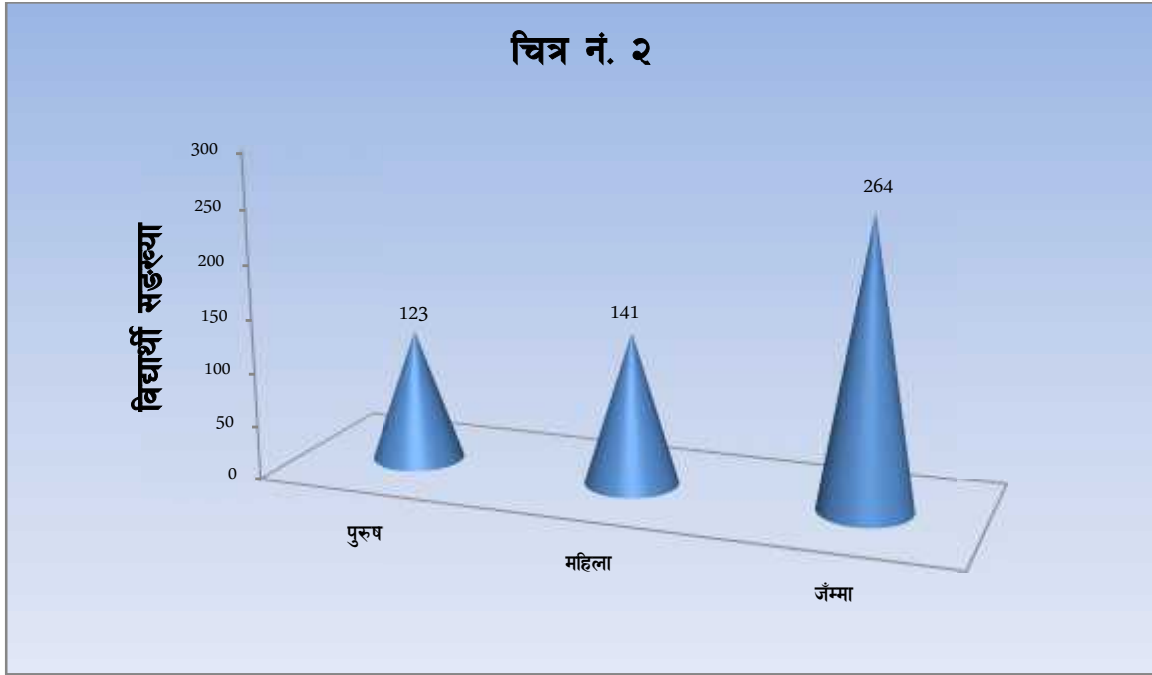
तालिका नं. ०९ : छात्राहरूको परिवारका सदस्यको लैङ्गिक विवरण

लि •	सङ्ख्या	प्रतिशत
महिला	१४१	५३.४१
पुरुष	१२३	४६.५९
जम्मा	२६४	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

४.२.३ विद्यार्थीहरूको पारिवारिक जनसङ्ख्याको विवरण

छात्रा विद्यार्थीहरूको घर परिवार, घरमुली, आम्दानी रोजगारी आदि पक्षहरूको सर्वेक्षण गर्दा सम्पूर्ण ५० जनाको घरमा जम्मा परिवार सदस्य सङ्ख्या २६४ जना थिए जसमध्ये जम्मा महिला १४१ (५३.४१) र जम्मा पुरुष सदस्य सङ्ख्या प्रतिशत १२३ (४६.५९) हुन आउँदछ। जसमा लैङ्गिक अनुपात ८७ प्रतिशत हुन्छ। अझै पनि पितृसत्तात्मक समाजमा छोरा जन्माउने आशामा छोरी बढि जन्मिन पुगी पुरुषको तुलनामा महिला अधिक सङ्ख्यामा रहेको देखिन्छ। साथै परिवारमा महिलाको खासै महत्वपूर्ण स्थान नरहेको पाइएको थियो।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

४.२.४ परिवारिक आकारको अवस्था

तालिका नं. १० : छात्राहरुको परिवारको आकार र बनोट

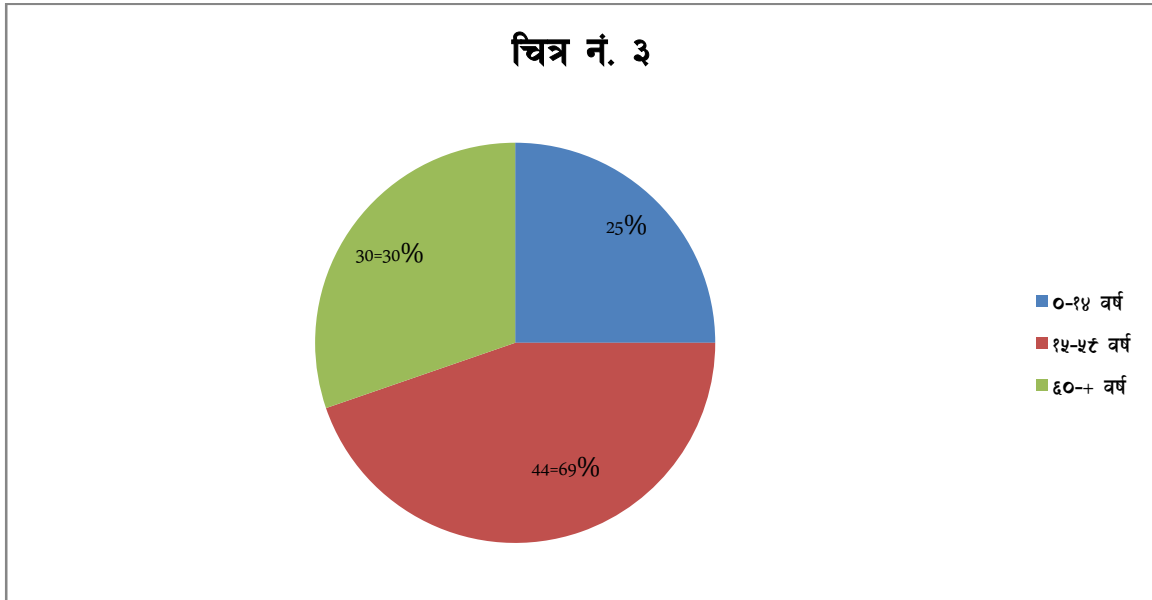
परिवारको आकार	सङ्ख्या	प्रतिशत
सानो (३-४)	१९	३८
मध्यम (५-६)	२६	५२
ठुलो ७ +	५	१०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

परिवारमा रहेका सदस्य सङ्ख्याको आधारमा छात्रा विद्यार्थीहरुको परिवारको आकारलाई विश्लेषण गरिएको थियो । जसमा २६ (५२ %) परिवारको आकार मध्यम स्तरको थियो जसमा परिवारको सङ्ख्या ५-६ जना सम्म रहेको पाइन्थ्यो भने ३-४ जना सदस्य रहेको सानो आकारको परिवारको सङ्ख्या प्रतिशत १९ (३८ %) थियो । त्यस्तै ६ वा सो भन्दा माथि सदस्य रहेको परिवारको सङ्ख्या प्रतिशत ५ (१० %) थियो । जसलाई माथिको स्तम्भ तालिकाबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ। यसरी परिवारको आकार ठुलो हुनुमा अशिक्षा, गरिवी र वेरोजगारी जस्ता कारणहरु रहेको देखिन्छ। जसले गर्दा लैंगिक विभेद समाजमा अभै हट्न सकेको देखिदैन ।

४.२.५ पारिवारिक उमेरगत जनसङ्ख्या संरचना

सम्पूर्ण छात्रा विद्यार्थीहरूको घर परिवारमा रहेको उमेरगत जनसङ्ख्या यस प्रकार रहेको छ ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

पारिवारिक उमेरगत जनसङ्ख्या विवरणलाई विश्लेषण गर्दा हरेक १०० जना सकृय जनसङ्ख्याले करिव १२४ जना निष्कृय जनसङ्ख्यालाई पाल्नुपर्ने देखिन्छ। जुन अवस्था आउनुमा लैङ्गिक विभेदका कारण महिलाहरू शैक्षिक तथा आर्थिक रूपमा पछाडी पर्नु हो । साथै उक्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा लैङ्गिक विभेदको एक प्रमुख कडी भनेको अशिक्षा, गरिवी र बेरोजगारी हो भन्ने प्रटिन्छ।

४.२.६ जातजातिगत विवरण

नमुना छनोट अन्तरगतका छात्रा विद्यार्थीहरूको जात जातिगत विवरणलाई अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दा ब्राह्मण तथा क्षेत्री जात अन्तरगत सबैभन्दा बढी घरपरिवार २५ (५० %) त्यस्तै जनजाति अन्तरगत मगर, गुरुङ, थारु जातका घरपरिवार १५ (३० %) र दलित अन्तरगतका सुनार, वि.क जातका घरपरिवार १० (२० %) रहेको स्पष्ट हुन्छ । जसलाई तलको स्तम्भ चित्र बाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ । उक्त तथ्याङ्कले अभैपनि हाम्रो समाजमा जातिगत रूपमा पनि स्तरीकृत विभेदको अवस्था रहेको देखाउँदछ ।

तालिका नं. ११ : छात्राहरुको जात/जातिगत विवरण

जात/जाति	सङ्ख्या	प्रतिशत
उच्च (ब्राह्मण क्षेत्री)	२५	५०
जनजाती	१५	३०
दलित	१०	२०
मधेसी	-	-
जम्मा	५०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

४.२.७ धर्म अनुसारको पारिवारिक संरचना

तालिका नं. १२ विद्यार्थीका धर्म अनुसारको पारिवारिक विवरण

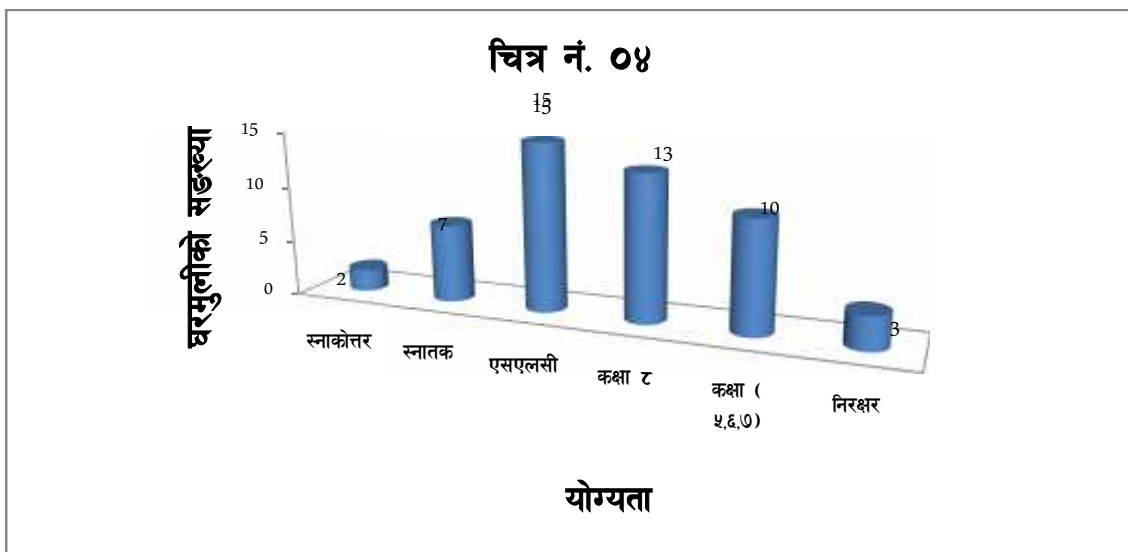
धर्म	हिन्दु		बौद्ध		क्रिस्चियन		अन्य	
	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
जम्मा	४१	८२	६	१२	२	४	१	२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

धार्मिक आस्थाका आधारमा छनोट गरिएका छात्रा विद्यार्थीहरुको परिवार सङ्ख्यालाई विश्लेषण गर्दा अज्ञानताका कारणले विभिन्न धर्महरुको मुल मर्मलाई बुझ्न नसकि धर्मको नाममा हुदै आएको गलत परम्परा अभ्यासका कारणले समाजमा लैङ्गिक विभेद गराउनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नेगरेको पाइन्छ ।

४.२.८ अभिभावकको शैक्षिक अवस्था

अभिभावकहरुको शैक्षिक अवस्था विवरण

चित्र नं. ४ अनुसार छात्रा विद्यार्थीका अभिभावकहरुको शैक्षिक योग्यतालाई विश्लेषण गर्दा अधिकांश अभिभावकहरु साधारण लेखपढ गर्न सम्म सक्ने पाइयो भने अत्यन्त कम अभिभावकहरु मात्र औपचारिक रुपमा उच्च शिक्षा आर्जन गरेको पाइन्छ । जसलाई निम्न अनुसार स्तम्भ चित्रमा देखाउन सकिन्छ। यसरी शिक्षाको स्तर बढाउन सके हामीले लैङ्गिक विभेदको अवस्थालाई न्युनिकरण तर्फ लैजान सकिने तथ्यलाई आँकलन गर्न सकिन्छ।

४.२.९ बसोबास स्थल विवरण

तालिका नं. १३ : छात्राहरुको परिवार बसोबासको अवस्था

क्र.सं.	बसोबास स्थल	सङ्ख्या	प्रतिशत
१	आफ्नै घर	२६	५२
२	भाडाको घर	१०	२०
३	आफन्त/ नातेदारको घर	४	८
४	श्रमिकको रुपमा मालिकका	३	६
५	सुकुम्बासी	७	१४
	जम्मा	५०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

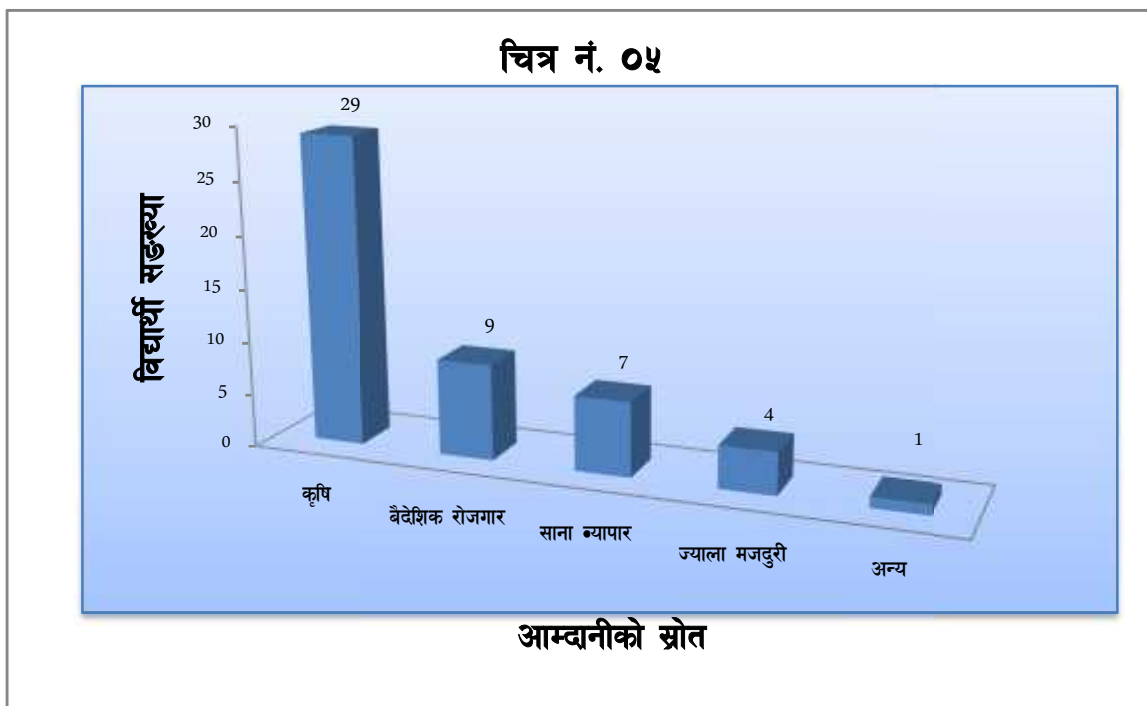
तालिका नं. १३ अनुसार छात्रा विद्यार्थीहरुको घर, परिवार र वातावरणको स्थलगत सर्वेक्षणका क्रममा उनीहरुका परिवार तथा उनीहरुको बसोबास स्थलको अन्वेषण गर्दा अधिकांश छात्राहरु २६ (५२ %) आफ्नै घरजग्गामा नै बसोबास गरेको पाइयो भने १० (२० %) अरुको घरमा भाडा तिरी बसेको पाइयो। यसैगरि केही ४ (८ %) आफ्ना नातेदारसँग पाइयो भने अरुको घरमा कामदारका रुपमा ३(६%) भेटियो । बाँकी ६(१४%) सुकुम्बासीमा अस्थायी बसोबास गरेको पाइयो।

४.२.१० घरपरिवारको आम्दानीको स्रोतहरु

पारिवारिक आम्दानीका स्रोतहरुको अनुसन्धानमा केन्द्रित रहि छात्रा विद्यार्थीहरुको घरमा आमाबुवाको मुख्य आम्दानीका स्रोतहरुको पहिचान गर्दा अधिकांश घर परिवार २९ (५८ %) आम्दानीको प्रमुख स्रोत अभै निर्वाहमुखी परम्परागत कृषि प्रणाली भेटिन्छ। त्यस्तै केहि परिवारका महिला तथा पुरुष ९ (१८ %) वैदेशिक रोजगारीमा समेत गएको भेटियो भने केहि सरकारी कार्यालय तथा नीजि संघसंस्थामा समेत रोजगारीमा रहेको भेटियो । बाँकी मध्य ७ (१४ %) अभिभावक स्वरोजगार अर्थात साना व्यापार गर्दै आएको समेत भेटियो। यसैगरि दैनिक ज्याला

मजदुरी गरेर आर्थिक आयआर्जन गर्ने ४ (८ %) अभिभावकहरु भेटिनु भयो। उक्त तथ्याङ्कलाई हेर्दा आम्दानी राम्रो भएका परिवारमा छोराछोरी बिचको विभेद कम भेटियो भने आम्दानी कम हुने परिवारमा उक्त विभेद बढि भएको पाइयो। यसरी परिवारको आम्दानीलाई विश्लेषण गर्दा आर्थिक पक्षलेपनि परिवारममा लैङ्गिक विभेदको अवस्था सृजना गराएकोप्रष्ट देखिन्छ।

विद्यार्थीको पारिवारिक आम्दानीको स्रोतहरु

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

४.२.११ घरपरिवारमा उपलब्ध सुविधाहरु

तालिका नं. १४ : छात्रा विद्यार्थीहरुको घरमा उपलब्ध सेवा सुविधाहरु

क्र.सं.	सुविधाहरु	पहुँच हुने	पहुँच नहुने
१	टेलिफोन मोबाइल सहित	३२	१८
२	साईकल	२५	२५
३	रेडियो	३२	१८
४	कम्प्युटर	६	४४
५	मोटर साईकल	५	४५

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

सर्वेक्षणका क्रममा अधिकांश घरहरु ३२ घर परिवारमा मोबाइल फोन र रेडियो जस्ता सेवा सुविधा उपलब्ध भएको पाइयो, त्यस्तै ६ घरमा कम्प्युटर तथा ५ घरमा मोटरसाइकल जस्ता सेवा सुविधा सम्म पुगेको देखिन्छ। २५ घरपरिवार मात्र सामान्य सुविधाको रूपमा साइकल रहेको देखिन्छ। यसले पनि आधुनिक सेवा सुविधाहरुबाट उक्त घरपरिवार धेरै नै टाढा रहेको भेटिन्छ। जसले के संकेत गर्दछ भने अधिकांश परिवारमा आर्थिक सम्पन्ताले सेवा सुविधामा पहुच विस्तार भै सुविधाको उपलब्धता बढि हुने घरपरिवारमा चेतनाको अभिवद्विले लैङ्गिक विभेद कम देखिन्छ भने अन्यमा लैङ्गिक विभेद बढि देखिन्छ ।

४.३ विद्यालयमा लैङ्गिक मुद्दाहरु

क) छात्राहरुको शिक्षाप्रतिको दृष्टिकोण

विद्यालयमा अध्ययनरत छात्राहरुलाई अन्तरवार्तामार्फत विभिन्न शैक्षिक प्रश्नहरु सोधिएका थिए। उनीहरुको शिक्षा प्रतिको बुझाइ र दृष्टिकोण आ-आफ्नै किसिमका भेटिन्थे। उनीहरु मध्ये केहिले शिक्षा भनेको पढ्नु, लेख्नु, बुझ्नु, नयाँ कुरा जान्नु तथा पत्ता लगाउनु हो भन्थे भने अन्यमा शिक्षा ज्ञानको स्रोत हो जसले आफ्नो सुन्दर भविष्य निर्माण गर्न सघाउँछ भन्ने बुझिन्थे । महिलाका लागि शिक्षाको महत्व सम्बन्धी अन्तरक्रियामा तपसिलको धारणाहरु पाइयो।

तालिका नं. १५ छात्राहरुको बुझाइमा शिक्षाको महत्व

शिक्षाको महत्व	विद्यार्थी संख्या	प्रतिशत
आर्थिक रूपमा सक्षम पार्ने	२४	४८
राम्रो जागिर गर्न क्षमता बनाउने	१५	३०
अन्याय विरुद्ध लड्न सक्षम	६	१२
अन्य	५	१०
जम्मा	५०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

ख) विकासमा छात्रा/महिलाको भूमिका

विशेष गरेर साना व्यापार व्यवसाय गरेका, व्यवसायिक खेतीपाती, जागिरे बुबा आमा भएका छात्राहरुका विचारमा शिक्षा आर्जन गरेमा महिलाले पनि विभिन्न व्यवसायिक कामहरु गरी जस्तै सिलाई कटाइ, सहकारिमा बचत गर्ने, आफ्नो क्षमता र योग्यता अनुसार विभिन्न पसल, संघ

संस्थामा जागिर गर्ने जस्ता रोजगारमूलक कार्यहरुबाट आफू, आफ्नो परिवार तथा समाज विकासमा समेत योगदान गर्न सक्छन् भन्ने विचार भेटिन्थ्यो। त्यस्तै शिक्षित व्यक्ति समाजमा अरु साधारण व्यक्तिको लागि अनुकरणीय व्यक्ति बन्ने हुँदा पढेको मान्छे को समाजमा राम्रो सम्मान हुने, इज्जत, प्रतिष्ठा बढ्ने हुन्छ, भन्ने बुझाइ पनि केहि छात्राहरुमा पाइन्थ्यो। र अन्यमा समाजका सामाजिक विकास निर्माण जस्तै (बाटो, विद्यालय, अस्पताल, खेलमैदान) आदि निर्माणमा पुरुष जतिकै महिलाको पनि समान योगदान र सहभागिता हुन सक्दछ, भन्ने विचार भेटिन्थ्यो।

सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक र प्रयोगात्मक शिक्षाको विकास बाटै कुनै व्यक्ति बौद्धिक, वैचारिक, आध्यात्मिक र भौतिक रुपमा सम्पन्न हुन सक्ने हुँदा शिक्षाको सजिलो पहुँच मार्फत महिलालाई लाभान्वित गराई पितृसत्तात्मक सोचबाट निर्मित महिला शोषणका पर्खालहरु भत्काई विकासमा पुरुष सरह योगदान र सहभागिता जनाउन सक्ने महिला जनशक्तिको निर्माण वर्तमान समयमा कुनै पनि देशको आवश्यकता हो। यस्तो आवश्यकताको पूर्तिको लागि सर्वप्रथम महिला पुरुषसँगको समान धरातलमा उभिन सक्नुपर्दछ जसको एकमात्र तरिका भनेको समान शिक्षा मार्फत समान शसक्तिकरण नै हो। जसका लागि शिक्षाको भूमिका भौतिक र बौद्धिक दुवै रुपमा उल्लेखनीय रहन्छ।

ग) विद्यालयका योजनाहरुमा छात्राका मुद्दाहरु :-

विद्यालयका योजना सम्बन्धी दस्तावेजहरुलाई पुनरावलोकन गर्दा नमुना छनोटमा अध्ययन गरिएका दुवै विद्यालयहरुले विद्यालय सुधार योजना (एस.आइ.पी.) त निर्माण गर्ने गरेको पाइयो तर पनि योजना निर्माण, छलफल र योजना अनुसारका कार्य गर्ने बेलामा महिलालाई अत्यन्त कम सहभागी गर्ने गरिएको पाइन्छ। त्यस्तै योजना निर्माणमा ठुला भवन, डेस्क बेन्च निर्माणको चासो बढ्ता नै देखिन्छ तर छात्रामैत्री भौतिक संरचना तथा कठिन विषयहरुमा छात्राहरुको शैक्षिक उपलब्धी उकास्न तथा उनीहरुलाई बढि भन्दा बढी सजक र सक्रिय पारि शैक्षणिक क्रियाकलाप संचालनको वातावरण निर्माणमा योजनाको प्राथमिकता भने खासै देखिदैन। के यस्तो अवस्थाबाट ५१ % महिला जनसङ्ख्या रहेको हाम्रो देशमा पुरुष सरह महिलाको क्षमता विकास गरी राज्य संचालन र निर्माणका हर क्षेत्रमा महिलालाई उल्लेख्य सहभागि गराउन सकिन्छ ? भन्ने प्रश्न उब्जन्छ।

घ) शिक्षकहरुको नियुक्ती

विद्यालयमा अध्यापनरत शिक्षकहरुको सङ्ख्या र लिङ्गलाई विश्लेषण गरिन्छ, तब दुवै विद्यालयहरुमा महिलाहरुको प्रतिनिधित्व उल्लेख्य (राम्रो) देखिन्छ जसले गर्दा हामी के भन्न सक्छौं भने विद्यालयहरुले महिला शिक्षकहरुको महत्वलाई राम्ररी लिएको भने पाउन सकिन्छ।

महिला शिक्षकहरु छात्रा विद्यार्थीहरुका लागि प्रमुख आकर्षणका पात्रहरु हुन्। उनीहरुले नै विद्यालयमा छात्राहरुको भर्ना तथा अवधारणामा सहयोग गर्दछन्। पुरुष शिक्षकहरुसँग भन्दा महिला शिक्षकहरुसँग छात्राहरुले (अध्ययन तथा छलफल गर्न) बढि सुविधाजनक महसुश गर्दछन्। वास्तवमा नेपालमा विद्यालय सुधार योजनाले धेरै महिला शिक्षकहरुले नै धेरै छात्राहरुलाई आकर्षण गर्ने छात्राहरु विद्यालयमा रहने कुराको सुनिश्चित गर्छ र उनीहरुको सिकाइ उपलब्धी पनि वृद्धि हुनेछ भन्ने अभिप्रायले देशमा संचालित छ। वास्तवमा महिला शिक्षकहरु छात्राहरुको प्रेरणाको प्रमुख स्रोत बन्न सक्ने हुँदा छात्राहरुले पनि आफ्ना भावना, संकुचन र कठिनाइहरु महिला शिक्षकहरुसँग राम्ररी आदान प्रदान गर्न सक्छन्। त्यसैले उनीहरुको शिक्षामा राम्रो प्रभाव पार्न सक्छ। त्यसकारण वर्तमान शैक्षिक नियममै निश्चित सङ्ख्यामा महिला शिक्षक हुनु पर्ने व्यवस्था पाइन्छ।

ड) विद्यालय व्यवस्थापन समितिको निर्माण

विद्यालयका निर्णयहरुको दस्तावेजलाई अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दा नमुना छनोटका दुवै विद्यालयहरुमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरुको गठन नियम अनुसारनै भएको पाइन्छ। सङ्ख्यामा विद्यालयहरुमा महिला सदस्यहरुको सङ्ख्या पुरुषकै सङ्ख्यामा बराबरी रुपमा रहेता पनि कार्यान्वयनगत निर्णयहरु पुरुष सदस्यहरुबाटै तय गरे अनुसार हुने गरेको पाइन्छ। महिला सदस्यहरुको कमजोर शैक्षिक अवस्था घरपरिवारनै व्यस्तता तथा विषय विज्ञताको कमिका कारण समितिहरुका सदस्यताको सङ्ख्यामा उल्लेख्य प्रतिनिधित्वका वावजुत निर्णय र कार्यान्वयनका सवालमा महिला उन्मुख र मैत्री भन्ने हुन सकेको पाइदैन। जसबाट हामी के निष्कर्ष मा पुग्छौं भन्ने विद्यालयहरुको निर्णयहरुलाई अन्तिम रुप दिँदा पुरुष सदस्यहरुले नै स्वीकारेपछि अर्थात् पुरुषहरुले नै हुन्छ भन्ने पछि मात्रै निर्णय गर्ने गरेको पाइन्छ। जसबाट विद्यालयको निर्णय निर्माण गर्ने समितिमा समेत अभै लैङ्गिक विभेद छ भन्न सकिन्छ।

४.४ लैङ्गिक सम्बन्धी विभेदहरु

लैङ्गिक सम्बन्ध भन्नाले महिला र पुरुषका बिच रहने शक्ति सम्बन्धलाई जनाउँदछ। जुन आर्थिक साधन स्रोतको बाँडफाँडमा मात्र नदेखिइ सामाजिक अभ्यासहरु, विचारहरु, विभिन्न निकायहरुमा हुने प्रतिनिधित्व, श्रम विभाजन, भूमिका, धारणाहरु, इच्छाहरु, व्यवहार परक प्रवृत्तिहरु आदि माफत देखिने गर्दछन्। यस खण्डमा मुख्य गरि लैङ्गिक सम्बन्धहरु जस्तै विद्यालयमा हुने छात्रा र छात्रको अवस्था, छात्रा र छात्रको शिक्षकहरुसँगको सम्बन्ध, महिला शिक्षिका र छात्राको शिक्षा, छात्राहरुलाई सम्मान तथा खराब व्यवहारहरु, विद्यालयका गतिविधिहरुमा छात्राहरुको सहभागिताको अवस्था र

उत्प्रेरणा, विषयगत सिकाइ उपलब्धीहरूमा छात्राको अवस्था छात्रा र छात्र विद्यार्थीहरू विचको बसाइ तथा छलफलको अवस्था तथा उनीहरूको समग्र शैक्षिक अवस्थाहरूमा शुष्म अध्ययन मार्फत देखिन पुगेका विभेदहरूलाई यस अध्ययनले केन्द्रित गर्दछ।

क) विद्यालयको अवस्थिती

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप संचालनका लागि स्थापित भवन वरिपरिको परिवेश आदिलाई समग्रमा विद्यालयको अवस्थिती भनिन्छ। अधिकांश विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरू ग्रामिण क्षेत्र, मजदुरी, खेतीपाती, तल्लो तहमा नोकरी गरि पालनपोषण गर्ने अभिभावकहरूबाट आउने हुँदा विद्यार्थीमा अध्ययन र बुझाइको अवस्था पनि मध्यम स्तरकै रहेको पाइन्छ। विद्यालय वरिपरिको वातावरणमा घरहरू निर्माणको क्रम पनि बढ्दो दरमा छ तर पनि आर्थिक हैसियत राम्रो हुनेहरूले तथा छोराहरूलाई निजी विद्यालयमा पढाउन लैजाने परिवेशले सरकारी विद्यालयमा पढ्ने बालबालिकाको सङ्ख्या जनघनत्व बढे अनुसार अबै बढ्न सकेको भने छैन।

विद्यालयहरूमा भौतिक संरचना (भवन, शौचालय, खानेपानी धारा, पुस्तकालय, खेलमैदान, कक्षाकोठा, छेकवार, गेट, चमेना गृह आदि क्रमश निर्माणका क्रममा भएता पनि सम्पूर्ण संरचना पूर्णरूपमा निर्माण भैसकेको अवस्था भने छैन दुवैविद्यालयमा विद्यालय वरिपरिको वातावरणलाई पर्खाल निर्माण गरि छेक्ने कार्य भैसकेकाले विद्यालयको अध्ययन वातावरणमा सकारात्मक प्रभाव परेको पाइन्छ। जसले बाह्य रुपबाट पठनपाठनमा हुने अवरोधलाई कम गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ।

ख) छात्राहरूप्रति अरुका व्यवहारहरू

विद्यालयहरूमा छात्रा विद्यार्थीहरूका लागि मुख्यतया ३ प्रकारका समस्याहरू उजागर भएका देखिन्छ। एउटा दृष्टिकोणीय प्रवृत्ति अर्को खिसी एवं उपेक्षा र तेस्रो शारीरिक तथा मानसिक असुरक्षाको अनुभुती । वास्तवमा समय र परिस्थितिहरूमा २१ औं शताब्दी भनिएता पनि शोषण र विभेदको रूपमात्रै फेरिएको अवस्था छ। एउटा विद्यालयको कक्षामा छात्रा विद्यार्थीले सामना गर्नुपर्ने शाब्दिक हिंसा, कमलो स्वभाव माथि पर्ने थिचोमिचो, सम्भावित शारीरिक शोषण तथा विज्ञान तथा प्रविधिको दुरुपयोगले भित्रिएका विसङ्गतीको सिकार अबै पनि कुनै न कुनै रूपमा छात्राहरूले भोग्न बाध्य छन्। कति अत्याचार बाहिर सतहमा आउँछन् भने कति आउन सक्दैनन र ति मर्का परेका छात्रा भित्रभित्रै पिल्सिएर बस्न बाध्य हुन्छन्। तसर्थ यस्तो परिवेशसँग साक्षात्कार बनाउन र सम्भावित छात्रा हिंसालाई समयमै रोक्न तथा पूर्व सावधानीका लागि विद्यालय प्रशासन तथा शिक्षकहरूबाट

कुनै कार्यक्रम नबनाइनु बाटै हामी अनुमान गर्न सक्यौ कि अझै पनि विद्यालयको वातावरण छात्रामैत्री हुन सकेका छैनन्। जुन कुरा कक्षा नौ मा अध्ययनरत छात्रा पुजा महतो भन्छिन् “हामीलाई घर टाढा भएकाले विद्यालय आउँदा केटाहरुले जे भने पनि सुनेर नसुने भै गरि स्कूल आउनुपर्छ।” भन्ने भनाइबाट छात्राहरु अझैपनि असहज अवस्थामै छन् भन्न सकिन्छ।

ग) छात्राका लागि छुट्टै शौचालय तथा आराम कक्षको अवस्था

आजका छात्राहरु भनेकै भविष्यमा जन्मने सन्ततिका आमाहरु भएकाले घर, विद्यालय तथा शिक्षाबाटै उनीहरुको स्वास्थ्य मजबुत पार्ने पहल हुनु पर्ने एक निशर्त अवस्था हो तर यस अध्ययनको नमुना छनोटमा परेका सुगम ठाउँका विद्यालयहरुको अध्ययन र विश्लेषण गर्दा अतिनै उचित रहेको अनुभूति मैले गरेको जसबाट विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (२०७३/०८०) ले अपेक्षा गरेको - “किशोरीको सहभागिता बढाउन तथा बिचैमा पढाइ छाड्ने प्रवृत्ति घटाउन तथा सिकाइ उपलब्धी बढाउन उनीहरुको गोपनीयता तथा महिनावारी सम्बन्धी अवयव पुरा हुने” मा विश्वास गरिने अवस्था देखिन्छ। विद्यालयमा रहेका शौचालय एउटै भवनमा छात्रा र छात्रको लागि छुटाए पनि लाज, दुर्गन्ध र असहजताले छात्राहरुको पढाइमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको अवस्था देखिन्छ। महिनावारी हुँदा अनेक वाहाना बनाई स्कूल विदा लिनु पर्ने अवस्थाले के छात्राको उपलब्धी बढाउन सकिएला त ? अवश्य पनि छात्राका लागि छुट्टै शौचालय र आराम कक्षको व्यवस्थापन तत्कालै गर्नुपर्ने देखिन्छ।

घ) अतिरिक्त क्रियाकलापमा छात्रा विद्यार्थीको सहभागिता

विद्यालयमा नियमित रूपमा संचालन गरिने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापका अतिरिक्त विद्यार्थीको शारीरिक, बौद्धिक, कला तथा सीपको विकास मार्फत चौतर्फी प्रगतीका लागि संचालन गरिने थप क्रियाकलापलाई अतिरिक्त क्रियाकलाप भनिन्छ। शारीरिक विकासका लागि विभिन्न खेलहरुको व्यवस्था गरिएता पनि ति खेलहरु जस्तै फुटबल, भलिबल, क्रिकेट आदि खेलहरुमा महिलाको (छात्राको) सहभागी भने निकै कम देखिन्छ। विशेषगरी छात्राहरु एकल तथा सामूहिक बौद्धिक विकासका क्रियाकलापहरु, हाजिरीजवाफ, चेस, वक्तृत्वकला, कविता प्रतियोगिता, गित तथा नृत्य जस्ता कार्यक्रममा अलि बढि सरिक हुने गरेको पाइयो। तर पनि समुहको नेतृत्व लिने तथा स्वस्फूर्त रूपमा कार्यक्रममा भाग लिने भन्दा पनि करकाप तथा बाध्यताले लिन परेको अवस्था विद्यालयमा भेटिन्छ।

विद्यालयीय खेलकुदमा देखिने लैङ्गिक सम्बन्ध केटा र केटी छुट्टा छुट्टै समुहमा रहि खेल्ने खेलबाट पनि बुझ्न सकिन्छ। फुटबल, भलिबल जस्ता बाहिर मैदानमा खेल्ने खेलहरू छात्राका लागि खेल अनुमती नै छैनन् जस्तो देखिन्छन्। यस्तो प्रकारको बन्देज व्याारी थोर्न को पुस्तक “जेन्डर प्ले : गर्लस एन्ड व्वाइज इन स्कूल” मा वर्णन गरिएको पाइन्छ। उनले पुस्तकमा भनेकी छन् केटीहरूलाई फुटबल खेलका लागि विरलै प्रस्ताव गरिन्छ तथा केटाहरूलाई डोरीखेलका लागि विरलै उर्फन लगाइन्छ। यसको अर्थ अझै समाज तथा विद्यालयहरूमा केटाकेटीहरूको हुर्काइ व्यवहार गराई र स्याहारसुसार सँगै लैङ्गिक विभेद भल्कने संस्कृति प्रदर्शन गर्ने बनाइन्छ। तर पनि केटा र केटी एउटा समुहले खेलेको खेल अर्को समुहले हेर्दैनन्। तर छात्राहरूले कुनै कमजोरी गरेमा केटाहरूले अलिनै बढि खिसी गर्ने गर्दछन् जसले छात्राहरूलाई हतोत्साहि गर्ने गर्दछ। यसले छात्राहरूको विभिन्न अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागी भै आ-आफ्नो क्षमता र नेतृत्व सिप विकास गर्ने अवस्थाका लागि त्यति राम्रो अनुकूल वातावरण भने अझै बनिसकेको पाइदैन। तथापि सहभागी छात्राहरूको बौद्धिक अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा प्रस्तुतीकरण भने केटाहरूको भन्दा पनि राम्रो रहेको छ।

ड) कक्षाकोठामा अन्तरक्रिया

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप संचालन गर्दा या अन्य समयमा पनि छात्राहरूको प्रस्तुतिकरण अत्यन्त राम्रो रहेको अधिकांश शिक्षक तथा शिक्षिकाहरूले बताउनु भएको थियो हुन त कुनै कक्षामा केटा भन्दा केटी सङ्ख्या नै अत्याधिक भएका कारण पनि केटीहरूको उपलब्धी एवं प्रस्तुतिकरण राम्रो देखिएको पाइन्छ। तर पनि यथार्थमा छात्राहरूनै नियमित कक्षाकोठामा उपस्थित हुने पढाइका विषय वस्तुमा अन्तरक्रियाहरू गर्ने विषयवस्तुका बारे शिक्षकले सोधेका प्रश्नहरूको शिघ्र उत्तर दिने तथा अध्ययनमा थप चासो दिने जस्ता व्यवहारले छात्रा अध्ययनको वातावरण भने अपेक्षाकृत सुधार भैरहेको देखाउँछ। तथापी छात्रा र छात्रको तहमा अझै पनि समानता नआइ सकेको हुँदा यो क्रम रोकिनु भने हुदैन। कक्षा ८ तथा कक्षा १० को अन्तिम परीक्षाको नतिजाहरूलाई विश्लेषण गर्दा पनि दुवै विद्यालय हरूको औषत उपलब्धी स्तरमा करिब ५६ प्रतिशत माथि हुनुले छात्रा विद्यार्थीहरूको अवस्था राम्रै मानिन्छ। तर अझै पनि कतिपय शिक्षकहरूले कक्षामा अध्यापनका क्रममा लैङ्गिक सम्बन्धलाई ध्यान दिन सकेका छैनन् भन्ने भावका कुरा केहि विद्यार्थीको भनाइबाट हामी बुझ्न सक्दछौं। अध्यापनका क्रममा धेरै शिक्षकले केटाहरूलाई नै पहिले प्रश्न सोध्ने र उत्तर पनि उनीहरूबाटै अपेक्षा गर्नुले छात्राहरूको कठिनाइमा सहयोग तथा सुधारको सट्टा बेवास्ता बढाएको तथा विद्यालयको समग्र वातावरण अझै लैङ्गिक मैत्री हुन नसकेको कुरालाई इङ्कित गर्दछ।

४.५ सामाजिक आर्थिक अवस्थाको लैङ्गिक विभेदमा प्रभाव

क) घरायसी जिम्मेवारी तथा त्यसबाट छात्राको शिक्षामा परेको प्रभाव

जसरी अधिकांश विद्यालयमा अध्ययन गर्ने छात्राले दिनहुँ घरपरिवारका अनेकन जिम्मेवारी र काम धन्दा समाल्नुपर्दछ, त्यसले गर्दा उनीहरूको शिक्षामा कुनै न कुनै असर पारेको नै पाइन्छ। छोरा छोरी धेरै भए काम गर्छन र हामीलाई सुख हुन्छ भन्ने सोचबाट धेरै सन्तान जन्माउने प्रवृत्ति केही समय अघि सम्म रहेको हाम्रो समाजमा अबैपनि छात्रालाई घरायसी विभिन्न कार्यहरू घर आँगन सफा गर्ने, खान पकाउने, भाइबहिनीहरूको खानपिन रेखदेख गर्ने, लुगा धुने, मेलापातमा कार्य गर्ने जस्ता अनेकन जिम्मेवारी निभाउँदै पढ्नुपर्ने अवस्था रहेको छ। जसले गर्दा समयको कमिले शिक्षामा उल्लेखनीय सुधार र प्रगती गर्न सक्दैनन् र शिक्षा आर्जनमा पछि पर्दछन्।

ख) छात्रा तथा उनीहरूको शिक्षा प्रति अभिभावकको धारणा

शिक्षित तथा अशिक्षित कुनै पनि अभिभावकले आफ्ना छोरा र छोरी दुवैलाई समान व्यवहार गर्न र देखाउन खोजेको नै पाइन्छ। साथै उनीहरूको शिक्षा र दिक्षाका लागि समान प्रयास गरेको समेत देखिन्छ। तर पनि यो हाम्रो पितृसत्तात्मक सोचबाट अघि बढेको समाज तथा आर्थिक कठिनाइ, सोचको स्तरले गर्दा सिमित आयबाट छोरा छोरी दुवैलाई गुणस्तरिय शिक्षाको पहुँच खर्चिलो तथा बढि पुँजी लगानी गर्नुपर्ने सन्दर्भले गर्दा अबै पनि अधिकांश अभिभावकले छोरालाई राम्रो शिक्षाका लागि बोडिड पढाएको तथा छोरीलाई साधारण सरकारी विद्यालयमा पढाइरहेको विद्यालयका रेकर्ड तथा शिक्षकहरूको भनाइबाट देखिन आउँछ। भने अर्कोतर्फ पितृसत्तात्मक समाजले छोरीलाई भन्दा छोरालाई महत्व बढी दिने हुँदा छोरीलाई शैक्षिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक तथा कानुनी रुपमै उपेक्षा गरेको पाइन्छ। महिलाहरू विहे गरेर अरुका घरमा पठाउने जात हो भन्ने सामाजिक बुझाइ र त्यसको अभिभावकमा परेको प्रभावका कारण जोखिम मोलेर अभिभावकहरूले आफ्ना छोरीहरूको वृत्ति र विकासका लागि शिक्षामा लगानी गर्न हच्करहेकै कारण अबै पनि छात्राहरूको शिक्षामा प्रयाप्त लगानी हुन सकिराखेको छैन। “तसर्थ मानवियता भनेको पुरुष हो। पुरुषले महिलालाई उनीहरू आफैमा सिमित गराएर परिभाषित गर्दैनन् तर पुरुषको सापेक्षतामा परिभाषित गर्दछन्। उनलाई एउटा स्वायत्त प्राणीका रुपमा लिइदैन।” (साइमन) । परिवारमा आमाले नै पनि आफ्ना छोरीलाई छोरालाई भन्दा विभेद गर्छिन किनभने उनी आफै महिलाहरूलाई कमजोर देख्ने मान्छे, समाज र संस्कृतिमा हुर्किएकी हुन्छीन। यस प्रकार उनीहरूको सोचाही छोटो समयमै परिवर्तन हुन पनि गाह्रो देखिन्छ।

ग) घरमा अध्ययनको वातावरण

विद्यालयमा शिक्षकहरु तथा सहकर्मीहरु द्वारा अध्ययन, सुनाइ र छलफलका क्रममा कतिपय स्पष्ट हुन नसकेको विषयवस्तु तथा थप धारणा का लागि घरमा थप अध्ययन सोध खोज तथा लालन पालन सहित उत्प्रेरित र सहयोगी अवस्थालाई अध्ययनको वातावरण भनिन्छ। घरमा अध्ययनका क्रममा उब्जिएका समस्या तथा उपर्युक्त वातावरण तयार गरिदिने परिवेश बनेमा छात्राहरुका लागि थप हौसला हुन्छ र उनीहरुले आफ्ना पढाइमा थप प्रगती पनि गर्न सक्दछन्। यदि त्यस्तो अवस्था आएमा उनीहरु पढाइ बाट विस्तारै खुम्चिदै जान्छन् र विचमै पढाइ छोड्न बाध्य बन्छन्। अहिलेको सन्दर्भमा छात्राहरुका लागि घरमा काम सकेपछि मात्र पढ्न, गृहकार्य गर्न पाउने परिवेश छ ।

घ) विद्यालयमा लैङ्गिक अवस्थामा परिवर्तन

वर्तमान परिप्रेच्छमा छात्रा र छात्र विचको सम्बन्ध, धारणा र सहसम्बन्धमा धेरै नै परिवर्तनहरु आएको पाइन्छ। छात्राहरुले पनि छात्र सरिनै सर्त पाइन्ट लगाएर सँगसँगै कुराकानी गर्दै अधिपछि हुँदै विद्यालय जाने आउने गरेको पाइन्छ। हुन पनि ति छात्रा र छात्र दुवै कुनै पनि विद्यालयको लागि बराबरी महत्व राख्ने समुहहरु हुन जुन एकोको बिना अर्कोको सान्दर्भिकता र विकास हुन सक्दैन। त्यसै कारण आज आएर सह शैक्षिक संस्थाहरुको स्थापना भएको पाइन्छ। जसको एकमात्र उद्देश्य महिला र पुरुषमा हुने सम्पूर्ण विभेदहरुको अन्त्य गर्नु नै हो। तर पनि नमुना छनोट गरिएका विद्यालयका दृश्यहरुलाई शुक्ष्म अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दा छात्रा र छात्र विचको हार्दिकता, कुराकानी तथा व्यवहारमा त्यति राम्रो सहयोगीपन, खुलापन र एक समुहले अर्को समुहलाई प्रोत्साहित गर्ने स्वभाव भने अझै खुलस्त र राम्रो हुन सकेको पाइदैन। यस्तो अवस्था सृजना हुनुमा विद्यालय परिवारनै बढि जिम्मेवार देखिन्छ। किन भने सरकारी तह, नियम तथा कानुन कहि कतै पनि लैङ्गिक विभेद रहनुपर्छ भन्ने आभाष पाइदैन।

माथि उल्लेखित अवस्थाका बाँबजुद पनि धेरै कक्षाहरुमा छात्राहरुले प्रथम स्थान हासिल गर्नु, अतिरिक्त क्रियाकलापका कार्यक्रमहरुमा नेतृत्व गर्न तथा सहभागी हुन अग्रसरता देखाउनु, कक्षामा उत्तर भन्न तथा नबुझेको कुरा सोध्न बारम्बार प्रयास गर्नु आदि पक्षहरुले भने छात्राहरुको समग्र विकासमा बढोत्तरी गरेको कुरा स्पष्ट देखिन्छ।

परिच्छेद – पाँच सारांश र निष्कर्ष

५.१ सारांश

एक्काइसौं शताब्दीको उत्तरार्धमा आईपुग्दा पनि नेपाली समाज पितृसत्तात्मक सोच एवं व्यवहार वाट माथि उठ्न सकेको छैन । महिलाहरूले दुःख कष्ट गरेर आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक तथा शैक्षिक स्थिति स्थापित गरेता पनि उनीहरूलाई पुरुषको दाँजोमा कमजोर व्यवहार गरिन्छ । महिला विरुद्धका विभेदहरू उनीहरूको जन्म पूर्व सुरु भई मृत्यु पर्यन्त रहेको पाइन्छ । घरमा छोरा पछिको दोस्रो दर्जाको सदस्य तथा परिवारमा श्रीमान् पछिको सदस्यको रूपमा तथा कार्यालयहरूमा पुरुष अधिकृतहरूको सहयोगी तथा लेखन्दासको रूपमा जिम्मेवारीहरू तोकिन्छन् । त्यसैगरी समाजको सामाजिक राजनैतिक परिवेशमा महिलाहरू पुरुषले बनाएका नीति र निर्णयहरू लेख्दा साँच्चिको रूपमा मात्र उनीहरूको प्रयोग गरिन्छ । त्यसमा पनि मानव विकास शुचिकांकका आधारमा हेर्ने हो भने महिला अझै पछि छन् ।

विद्यालयमा हुने गरेका लैङ्गिक विभेदमा केन्द्रित यो अध्ययनमा लैङ्गिक दृष्टिकोणवाट विश्लेषण गरिएको छ । सन्दर्भ साहित्यको पुनरावलोकन गरि शिक्षा तथा विकासका क्षेत्रहरूमा बर्तमानमा भै रहेका असमानता र विभेदहरूलाई प्रष्ट्याउने प्रयास गरिएको छ । अनुसन्धानलाई सार्थक तुल्याउन वैज्ञानिक र व्यवस्थित पद्धतिलाई प्रयोगमा ल्याइनु पर्दछ । यस अध्ययनमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनको क्षेत्र नवलपरासी जिल्ला (बर्दघाट-सुस्ता पूर्व) को देवचुली न.पा. वार्ड नं. १५ प्रगतिनगरमा केन्द्रित छ । यो स्थान पूर्वपश्चिम महेन्द्र राजमार्गको उत्तर तिर करिब १०० मिटर देखि ३०० मिटरको दुरीमा रहेको छ। तिव्र रूपमा शहरीकरणको चपेटामा रहेको यो स्थान वि.स. २०७१ सालमा वरिपरिका अन्य गा.वि.स. हरूलाई समेत समेटेर देवचुली नगरपालिका घोषणा गरिएको थियो ।

नमुनामा छनौट परेका छात्रा विद्यार्थीहरूको घर परिवेश वातावरण अनुसार नमुना संकलन गरि प्राप्त तथ्याङ्कहरूको आधारमा निचोड निकालिएको छ । सतहि रूपमा लैङ्गिक विभेद कम हुदै गएको देखिएता पनि गहिराईमा भने पुरुषको प्रभुत्व रहिरहेको पाइन्छ । जसले लक्षित समुहहरूको जातजाती, परिवारको आकार, आम्दानीको स्रोत, बसोबासको अवस्था, शैक्षिक स्थिती आदि जस्ता विविध पक्षहरूमा समेत लैङ्गिक विभेद यथावत रहेको देखिन्छ ।

देवचुली न.पा. अन्तरगत वार्ड न १५ मा गरि जम्मा ६ ओटा विद्यालयहरु रहेका छन् । ति मध्ये २ ओटा सामुदायिक विद्यालय रहेका छन् भने अरु बाँकी नीजि विद्यालयहरु रहेका छन् । समग्र सामुदायिक विद्यालयहरु मध्ये यस अध्ययनले दुई ओटा सामुदायिक विद्यालयहरुलाई समेटेदछ । ति विद्यालयहरु जनज्योती मा. विद्यालय र विश्वज्योति माध्यामिक विद्यालय हुन् । जनज्योती माध्यामिक विद्यालय वि.स. २०२३ सालमा स्थापना भएको थियो । यो विद्यालय पूर्व पश्चिम लोकमार्गको प्रगतीनगर चोकवाट भन्डै ३०० मिटर उत्तर पूर्वमा पर्दछ । जुन विद्यालय सरकारद्वारा स्थापित यस क्षेत्रको सबै भन्दा पुरानो विद्यालय हो । यो विद्यालयको नाममा ६ विगाहा पाँच कठ्ठा जग्गा रहेको छ । वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा विद्यालयमा ४ ओटा पक्कि भवनहरु भएता पनि एउटा भवन पुरानो भइसकेकाले जिर्ण अवस्थामा रहेको छ । सम्पूर्ण भवनमा गरेर जम्मा २६ ओटा कक्षाकोठाहरु रहेका छन् । जसमध्ये १८ ओटा कक्षाकोठाहरु अध्यापनका लागि प्रयोगमा आएका छन् । अहिले यस विद्यालयका प्र.अ.को रूपमा कृष्ण वराल रहेका छन् भने विद्यालयमा ७४३ (३८० छात्र/३६३ छात्रा) जना विद्यार्थी, ३२ जना शिक्षक शिक्षिका (महिला ९/पुरुष २३) रहेका छन् ।

विश्वज्योति विद्यालयको स्थापना वि.सं. २०५७ सालमा भएको थियो । पूर्व पश्चिम लोकमार्गको प्रगतीनगर चोकवाट भन्डै १०० मिटर उत्तर पूर्वमा अवस्थित छ । यसै गरी विद्यालयमा हाल ५ भवनमा ५५ ओटा कक्षाकोठाहरु रही पठनपाठन सञ्चालन हुदै आएको छ । यस विद्यालयमा खेलमैदानको व्यवस्थाका साथै खानेपानीको व्यवस्था राम्रै रहेको छ । यो स्कुलका सस्थापक विष्णुप्रसाद वास्तोला हुनुहुन्छ । पुस्तकालयको राम्रो अवस्था रहेको कारण तथा विज्ञान प्रयोगशालाका कारण पठनपाठनमा सकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ । वर्तमान शैक्षिक सत्र (२०७५) मा विद्यालयमा १०६५ छात्रा र १०८५ छात्र गरी जम्मा २१५० जना विद्यार्थी तथा ६७ जना शिक्षक स्टाफ (२७ महिला/४० पुरुष) रहेका छन् ।

विद्यालय छाड्ने दर बढी नै पाइन्छ । त्यसमा पनि छात्राहरुको छाड्नेदर भन्दा अधिक भेटिन्छ । यसो हुनुका कारण छोरीलाई घरधन्दाको जिम्मेवारी दिई बाबुआमा मजदुरी गर्न जानु, ससाना आफ्ना भाइ बहिनीको देखभाल गर्न छोरीको पढाई छुटाउनु, छोरीले सामान्य अक्षर चिनेपछि हुन्छ भन्ने अभिभावकको संकुचित सोच, छात्रा विद्यार्थीको छाड्नेदर घटाउन विद्यालयले विशेष सेवा सुविधा दिन नसक्नु आदि देखिन्छ ।

जातिगत शिक्षक विवरणलाई विश्लेषण गर्दा ब्राहमण जातिका पहिलेवाट नै शिक्षा क्षेत्रमा अग्रसर र जान्ने बुझ्ने भएकै कारण शिक्षामा यिनहरुको उपस्थिति अधिक पाइन्छ भने अन्य जाति आजभोलि

मात्र आफ्नो पहिचानको खोजिमा अघि बढेको हुनाले यिनिहरूको उपस्थिति शिक्षा क्षेत्रमा कम भेटिन्छ । यसरी शिक्षा क्षेत्रमा जातिगत रूपमा स्तरीकृत असमानताको अवस्था पाइन्छ । जसको कारण राज्यले आरक्षण कोटाको अवधारणा अघि सारिरहेको छ ।

शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यताको आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दा अधिकांश शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यता वि.एड. वा सो सरह रहेको पाइयो भने त्यसपछि कमश एम एड. वा सो सरह र एस.एल.सि वा सो सरह योग्यता हुने शिक्षकहरू रहेको पाइयो। त्यसै गरी साना कक्षाका बालबालिकाको रेखदेख तथा स्याहारका लागि अन्डर एस. एल. सी. योग्यता भएका शिक्षकहरू रहेको पाइयो।

विद्यालय व्यवस्थापन समिति तथा अन्य समितिहरूको संयुक्त लैङ्गिक विवरणलाई हेर्दा जम्मा महिलाको सङ्ख्या २५ (४६.२९) र पुरुषको सङ्ख्या २९ (५३.७१) भेटिन्छ। यसमा पनि विद्यालय व्यवस्थापन समिति र लेखा परिक्षण समिति जस्ता महत्वपूर्ण समितिहरूमा भने पुरुषको अझै बढी प्रतिनिधित्व र निर्णायक भूमिका देखिन्छ । त्यस्तै गरि शिक्षक अभिभावक संघ तथा सामाजिक लेखा परीक्षण जस्ता विद्यालयका महत्वपूर्ण समितिहरूमा पनि महिला सदस्यहरूको प्रतिनिधित्व पुरुष सदस्यको भन्दा कम नै देखिन्छ।

विद्यार्थीहरूको पारिवारिक जनसङ्ख्याको विवरण हेर्दा छात्रा विद्यार्थीहरूको घर परिवार, घरमुली, आम्दानी रोजगारी आदि पक्षहरूको सर्वेक्षण गर्दा सम्पूर्ण ५० जनाको घरमा जम्मा परिवार सदस्य सङ्ख्या २६४ जना थिए जसमध्ये जम्मा महिला १४१ (५३.४१) र जम्मा पुरुष सदस्य सङ्ख्या प्रतिशत १२३ (४६.५९) हुन आउँदछ । जसमा लैङ्गिक अनुपात ८७ प्रतिशत हुन्छ । अझै पनि पितृसत्तात्मक समाजमा छोरा जन्माउने आशामा छोरी बढि जन्मिन पुगी पुरुषको तुलनामा महिला अधिक सङ्ख्यामा रहेको देखिन्छ ।

परिवारमा रहेका सदस्य सङ्ख्याको आधारमा छात्रा विद्यार्थीहरूको परिवारको आकारलाई विश्लेषण गरिएको थियो । जसमा २६ (५२ %) परिवारको आकार मध्यम स्तरको थियो जसमा परिवारको सङ्ख्या ५-६ जना सम्म रहेको पाइन्थ्यो भने ३-४ जना सदस्य रहेको सानो आकारको परिवारको सङ्ख्या प्रतिशत १९ (३८ %) थियो । त्यस्तै ६ वा सो भन्दा माथि सदस्य रहेको परिवारको सङ्ख्या प्रतिशत ५ (१० %) थियो ।

विद्यार्थीहरूको जात जातिगत विवरणलाई अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दा ब्राहमण तथा क्षेत्री जात अन्तरगत सबैभन्दा बढी घरपरिवार २५ (५० %) त्यस्तै जनजाति अन्तरगत मगर, गुरुङ, थारु जातका घरपरिवार १५ (३० %) र दलित अन्तरगतका सुनार, वि.क जातका घरपरिवार १० (२० %) रहेको स्पष्ट हुन्छ। परिवार तथा उनीहरूको बसोबास स्थलको अन्वेषण गर्दा अधिकांश छात्राहरू २६ (५२ %) आफ्नै घरजग्गामा नै बसोबास गरेको पाइयो भने १० (२० %) अरुको घरमा भाडा तिरी बसेको पाइयो। यसैगरि केही ४ (८ %) आफ्ना नातेदारसँग पाइयो भने अरुको घरमा कामदारका रूपमा ३(६%) भेटियो । बाँकी ६(१४%) सुकुम्बासीमा अस्थायी बसोबास गरेको पाइयो।

पारिवारिक आम्दानीका स्रोतहरूको अनुसन्धानमा केन्द्रित रहि छात्रा विद्यार्थीहरूको घरमा आमाबुबाको मुख्य आम्दानीका स्रोतहरूको पहिचान गर्दा अधिकांश घर परिवार २९ (५८ %) आम्दानीको प्रमुख स्रोत अर्थात् निर्वाहमुखी परम्परागत कृषि प्रणाली भेटिन्छ। त्यस्तै केहि परिवारका महिला तथा पुरुष ९ (१८ %) वैदेशिक रोजगारीमा समेत गएको भेटियो भने केहि सरकारी कार्यालय तथा निजी संघसंस्थामा समेत रोजगारीमा रहेको भेटियो । बाँकी मध्य ७ (१४ %) अभिभावक स्वरोजगार अर्थात् साना व्यापार गर्दै आएको समेत भेटियो। यसैगरि दैनिक ज्याला मजदुरी गरेर आर्थिक आयआर्जन गर्ने ४ (८ %) अभिभावकहरू भेटिनु भयो। उक्त तथ्याङ्कलाई हेर्दा आम्दानी राम्रो भएका परिवारमा छोराछोरी विचको विभेद कम भेटियो भने आम्दानी कम हुने परिवारमा उक्त विभेद बढि भएको पाइयो।

सर्वेक्षणका क्रममा अधिकांश घरहरू ३२ घर परिवारमा मोबाइल फोन र रेडियो जस्ता सेवा सुविधा उपलब्ध भएको पाइयो, त्यस्तै ६ घरमा कम्प्युटर तथा ५ घरमा मोटरसाईकल जस्ता सेवा सुविधा सम्म पुगेको देखिन्छ। २५ घरपरिवार मात्र सामान्य सुविधाको रूपमा साइकल रहेको देखिन्छ।

विद्यालयहरूमा भौतिक संरचना (भवन, शौचालय, खानेपानी धारा, पुस्तकालय, खेलमैदान, कक्षाकोठा, छेकवार, गेट, चमेना गृह आदि क्रमश निर्माणका क्रममा भएता पनि सम्पूर्ण संरचना पूर्णरूपमा निर्माण भैसकेको अवस्था भने छैन दुवैविद्यालयमा विद्यालय वरिपरिको वातावरणलाई पर्खाल निर्माण गरि छेक्ने कार्य भैसकेकाले विद्यालयको अध्ययन वातावरणमा सकारात्मक प्रभाव परेको पाइन्छ। जसले बाह्य रुपबाट पठनपाठनमा हुने अवरोधलाई कम गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ।

५.२ निष्कर्ष

लैङ्गिक सम्बन्धहरू शिक्षा र विकासका सवालमा अभै अस्तित्वमा रहेको हामी पाउँदछौं । व्यवस्थित, क्रमबद्ध, वैज्ञानिक र व्यावहारिक प्रयासहरू गरेर शिक्षामा रहेको लैङ्गिक विभेदहरूलाई घटाउनु पर्ने देखिन्छ । सरकारी, गैर सरकारी, विभिन्न संस्था, सामाजिक र व्यक्तिगत रूपमा सुधारका प्रयासहरू निरन्तर भै राखेका छन् तर पनि ति प्रयासहरूले समाज र विद्यालयमा रहेका लैङ्गिक विभेदलाई थोरै कम गर्न सके पनि निर्मूल पार्न सकेको पाइँदैन ।

अभै पनि हाम्रो समाजमा धेरै लैङ्गिक विभेदका दृष्टान्तहरू छन्। छोरीहरूले आफ्नो शिक्षाको निरन्तरताको लागि अनेकन अवरोधका चरणहरू (पहाडहरू) उक्लनु परि राखेको हुन्छ। जस्तो सुकै अवरोधहरू तेर्सिएता पनि ति अवरोधहरूसँग लड्न नछोडेकै कारण लैङ्गिक संबन्ध संबन्धित समस्या तथा मुद्दाहरू क्रमश परिवर्तन हुँदै गएको हामी पाउँदछौं। यस्तो परिवर्तन सकारात्मक रूपले अधि बढेकै कारण छात्राहरूको शिक्षाको पहुँचमा क्रमश वृद्धि हुँदै गई स्थानीय तहको विकासका कार्यहरूमा महिलाहरूको उल्लेख्य सहभागिताका अवसरहरूको सुनिश्चितता बढ्न गएको छ। त्यस्तै विद्यालयहरूमा पुरुष सरह नै महिला शिक्षकहरूको नियुक्ति महिलामैत्री भवन, कक्षा तथा शौचालय आदिको निर्माण प्रयास र छात्रामुखी विद्यालयका कार्यक्रमहरूले छात्राहरूलाई अध्ययनमा बलियोसँग लाग्न शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, बौद्धिक र संवेगात्मक रूपले उत्प्रेरित गरेको अवस्था छ। छोरी विरुद्धका लैङ्गिक विभेदहरू अभै छन् तर ती विभेदहरूको अस्तित्व क्रमश घट्दै गैराखेको छ। जसको प्रमाणका रूपमा विद्यालयमा पुरुषको तुलनामा महिला शिक्षिका बढी या बरावरी हुनु छात्र भन्दा छात्रा संख्या बढी हुनु एवं छात्राको अध्ययनमा सुधार र सकृयता बढ्नु आदिले लैङ्गिक विभेद घट्दो क्रमको उद्घोषको निष्कर्ष हामी निकाल्न सक्छौं। यस्तो अवस्थाबाटै हामी के भन्न सक्छौं भने यदि छात्रा विद्यार्थीहरूले छात्र बराबर पढ्ने अवसर, उत्प्रेरणा, सहयोग र समय पाउँछन् भने छात्राहरूले पढाइमा नेतृत्व लिन्छन् र छात्र विद्यार्थी भन्दा राम्रो सक्षमता प्रदर्शन गर्छन भन्न सकिन्छ।

विद्यालय तथा समाजले शिक्षा र विकासमा लैङ्गिकताको सम्बन्धमा अनेकन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने गर्दछन् । समाजले खेल्ने भूमिका भन्दा विद्यालयले खेल्ने भूमिका अधिक विशिष्ट बौद्धिक र परिवर्तनकारी मानिन्छ तथापी विद्यालयको वातावरण र संचालन पनि यहि समाज भित्रै पर्ने हुँदा विद्यालयले लैङ्गिक विभेद अन्त्य गर्ने सवाल जति मजबुद तरिकाले कार्यान्वयनमा लगेपनि समाज नै रूपान्तरण नहुँदा सम्म त्यसले पुर्णतामा कार्यान्वयन गर्न सक्दैन तथापी विद्यालयले त्यस समाजमा यस्तो अन्याय पूर्ण विभेदमा गतिलो प्रहार गरि भावि पुस्तामा त्यस्तो विभेदको असर भने कम पार्न

सकदछ। तसर्थ समाज र विद्यालयले नै एक अर्कामा हातेमालो गर्दै यस्तो सामाजिक विकृति हटाउन संयुक्त प्रयास गर्न आवश्यक छ । विद्यालयहरूमा लैङ्गिक विभेदको मात्रा र रूपमा परिवर्तन त अवश्य आएको छ तर पनि हाम्रो जस्तो पितृसतात्मक सोच हावी भएका समाजका कारण लैङ्गिक विभेद हाम्रा सोच, योजना र व्यवहारमा अभै लत्रिराखेका छन् ।

अन्तमा नेपालमा लैङ्गिक असमानताका कारणहरू गरिवी, बेरोजगारी, अशिक्षा, भौगोलिक विकटता सांस्कृतिक कुसंस्कार जन्य तत्वहरू कारक हुन भने आम जागरण कार्यक्रम मार्फत यस्ता विभेदहरूलाई हटाउन सकिन्छ । लैङ्गिक विभेद जातिय, सांस्कृतिक, वर्गीय, धार्मिक, भौगोलिक रूपको अन्तरसँगै समाजमा अभै व्याप्त रहेको हुँदा समाज र विद्यालय दुवैको संयुक्त प्रयासबाट मात्रै यो विभेद अन्त्य गर्न सकिने हुँदा पितृसतात्मक सोचलाई शिक्षाको ज्योतीबाट र समाजलाई विकासमा महिला पुरुष बिचको समान सहभागिताले नै लैङ्गिक विभेदलाई जरैबाट उखेली अन्त्य गर्न सकिन्छ, भन्ने मेरो ठहर रहेको छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- आचार्य वलराम (२०७४) लोकतन्त्र, असमानताको समाजशास्त्र, नेसनल बुक सेन्टर, भोटाहिटि काठमान्डौ ।
- एवोट पि. एण्ड वालेस सी. (१९९७) एन इन्ट्रोडक्सन टु सोसियोलोजि फेमिनिष्टस प्रस्पेक्टिभ्स, लण्डन, रुटलेज
- किङ मेकन्जाइ प्रकाशन सन् १९९९ ओमनस भ्वाइसेस इन एजुकेसन टु जमैकन लाइफ हिस्ट्री, लुजियाना स्टेट, लुजियाना स्टेट युनिभर्सिटी, मिचिगान
- तथ्याङ्क विभाग (वि.स. २०६८) राष्ट्रिय जनगणना केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, काठमाडौं
- थोर्न. वि. (सन् १९९३) जेन्डर प्ले : गर्लस एण्ड व्वाइज इन स्कुल, बुकिङहाम, ओपन यूनिभर्सिटी प्रेस
- पिटेरस जे.एन. (सन् २००१) डेभलपमेन्ट थ्योरीस डिक्न्सट्रक्सन/रिक्न्स ट्रक्सन न्यू दिल्ली भिस्टार पब्लिकेसन
- विष्ट डोरबहादुर (सन् २००४), अ रिभियू अफ रिसर्च लिटरेचर अन गर्लस एजुकेशन इन नेपाल, काठमाडौं, यूनेस्को
- भासिन के (सन् २०००) ह्वाट इज प्याट्रिआरिक ? नयाँ दिल्ली : काली फर ओमन
- भुसन.एण्ड सच्चेभा डि.आर.(१९९७) एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलोजि, पन्त : किताब महल
- माथुर डि. (सन् २००१) ओमन इन ट्रान्जिसन इन साउथ एसिया दिल्ली, कार्लिङगर पब्लिकेसनस
- रविन्सन पन्त ए. (सन् २००१) डेभलपमेन्ट एज डिस्कोर्ष ह्वाट रेलिभेन्स टु एजुकेसन ?
- राष्ट्रिय योजना आयोग (वि.स. २०७०) तेन्हौ आवधिक योजनामा शिक्षा
- राष्ट्रिय योजना आयोग (वि.स. २०७३) चौधौ आवधिक योजनामा शिक्षा
- वल्सि के. (सन् २००५), थियोरिज एण्ड प्राक्टिसेस अफ डेभलपमेन्ट यू.एस.ए., रुटलेज
- शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय (सन् २००३) सबैका लागि शिक्षा राष्ट्रिय कार्य योजना, प्रकाशन काठमाडौं
- शिक्षा मन्त्रालय वि.स. २०७३, शैक्षिक सुचना, नेपाल सरकार, काठमाडौं पब्लिकेसन
- हेरिडटन अस्टिन (प्रकाशन सन् २००५) मोर्डन सोसियल थ्योरी न्यूयोर्क अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।

परिशिष्ट क : घरायसी सर्वेक्षण फारम

१) छात्रा विद्यार्थीको वर्णन

क) छात्राको नाम थर :- ख) विद्यालयको नाम, ठेगाना :- ग) अध्ययनरत

कक्षा :-

२) छात्रा विद्यार्थीको पारिवारिक पृष्ठ भूमि

क) घरमुलिको नाम थर : ख) धर्म :

ग) बसोवास स्थल (सही ठाउँमा चिन्ह दिने)

आफ्नै घर () भाडाको घर () नातेदारको घरमा बसाई ()

घ) परिवारको मुख्य आमदानीको स्रोत : ङ) छात्रा विद्यार्थी सँगको बसाइ :- बुवासँग मात्रै () आमासँग मात्रै () दुवैसँग ()

च) परिवारको स्थायी बसोवास स्थल : सोहि जिल्ला () अन्य जिल्लामा ()

३) घरमा उपलब्ध सेवा सुविधा (छात्रा विद्यार्थीको) (सही ठाउँमा चिन्ह दिने)

टेलिफोन मोबाइल () , रेडियो () कम्प्युटर () साईकल ()

मोटरसाईकल () अन्य ()

४) परिवारका सदस्यहरुको विवरण (छात्रा विद्यार्थीको)

क्र. सं.	परिवारका सदस्यको नाम	लिङ्ग	उमेर	छात्रासँगको सम्बन्ध	शैक्षिक अवस्था	वैवाहिक अवस्था	वर्तमान पेशा	कार्यस्थलको नाम, ठेगाना

घरायसी सर्वेक्षण फारम

१. विद्यालयको वर्णन :-

क) विद्यालयको नाम, ठेगाना :-

ख) संचालित कक्षा :- देखी सम्म

२. कक्षागत रुपमा विद्यार्थी भर्ना विवरण/ विद्यालय छाड्ने विद्यार्थी विवरण

कक्षा	२०७५		२०७४	
	छात्रा	छात्र	छात्रा	छात्र
नर्सरी/एल.के.जी./यू.के.जी.)				
१				

२				
३				
४				
५				
६				
७				
८				
९				
१०				
जम्मा				

३. शिक्षकहरुको विवरण :-

क्र.सं.	शिक्षकहरुको नाम,थर र ठेगाना	जात	लिङ्ग	योग्यता

४. विद्यालयका समिति सदस्यहरुको नामावली :-

क्र.सं.	वि.व्य.स.	लिङ्ग	शि.अ.सं.	लिङ्ग	सा. ले. प. स.	लिङ्ग

५. विद्यालयमा उपलब्ध भौतिक सुविधाहरु :-

६. छात्रा विद्यार्थीहरुका लागि उपलब्ध सेवा सुविधाहरु :-

७. विद्यालय सुधार योजना र यसको कार्यान्वयनको अवस्था :-

प्रधानाध्यापक तथा शिक्षक लागि अन्तरवार्ताको सुची

१. प्रधानाध्यापकको वर्णन :-

क) नाम तथा थर :- ख) कार्यरत विद्यालय :- ग) ठेगाना :-

२. प्रमुख शैक्षिक समस्याहरु :-

क) कक्षामा छात्रा र छात्र विचको अनुपात कति छ ? कृपया यसका कारणहरु भनिदिनुस न ?

- ख) विद्यालय छाड्ने विद्यार्थीको अवस्था कस्तो छ ? कस्ता विद्यार्थीहरुले बढी विद्यालय छाड्ने गरेको पाइन्छ र किन ?
- ग) विद्यालय छाड्ने विद्यार्थीहरुलाई विद्यालयमा फर्काउन विद्यालयले के के सहयोगका कार्यहरु संचालन गरेको छ?
- घ) छात्रा विद्यार्थीहरुलाई बढी प्राथमिकता दिन के के सहूलियतका कार्यक्रम संचालन गरिएका छन् ?
- ङ) सहूलियतका कार्यक्रमहरुले गर्दा के छात्रा भर्नादर बढेको छ त ?

३. लैङ्गिक समस्या र विद्यालयका गतिविधिहरु

- क) समग्रमा छात्रा र छात्र मा को बढी विद्यालयमा नियमित उपस्थित रहन्छन ?
- ख) के विद्यार्थीको नियमित उपस्थितीले विद्यालयका गतिविधिमा असर पार्ने गरेको छ ?
- ग) महिला र पुरुष शिक्षकहरुमध्ये को बढी पेशामा सकृय रुपमा खट्ने गरेका छन् ?
- घ) के महिला शिक्षकहरुको उपस्थितीले भर्नादर नियमित उपस्थिती, शैक्षिक लक्ष्य प्राप्ती आदिमा सुधार तथा बढोत्तरी हुन सहयोग पुऱ्याएको छ ?
- ङ) के उपलब्ध सुविधाले छात्राहरुको सिकाइ क्रियाकलापमा सहजता पुगेको छ ?
- च) यस विद्यालयलाई छात्रामैत्रि विद्यालय बनाउन के के सेवा सुविधा थप गर्न आवश्यक छ होला ?

४. लैङ्गिक मैत्री विद्यालय :-

- क) के विद्यालयले छात्रा मैत्री विद्यालय निर्माण गर्न कुनै कार्यक्रम संचालन गरेको छ ?
- ख) के तपाईंले लैङ्गिक सम्बन्धमा कुनै तालिम लिनु भएको छ ?
- ग) के छात्रा महिनावारी हुँदा सहजताका लागि गरिने कुनै पुर्व योजना केहि छ ?
- घ) गर्भवती महिला शिक्षिकाका लागि कुनै सहजताको व्यवस्था केहि छ ?
- ङ) के तपाईंले लिएको तालिमले महिला मैत्री विद्यालय बनाउन सहयोग पुऱ्याएको छ ?
- च) लैङ्गिक मैत्री विद्यालय निर्माण गर्न हजुरका के के सल्लाह सुभावरु छन् ?

५. प्रधानाध्यापक र महिला शिक्षक :-

- क) तपाईं प्रधानाध्यापक बन्ने अवसर कसरी प्राप्त गर्नु भयो ?
- ख) के कुनै महिला शिक्षक प्रधानाध्यापक बन्न प्रोत्साहित हुनुहुन्छ ? किन ?
- ग) महिला र पुरुष प्रधानाध्यापक विचमा तपाईं के के फरकपना पाउनुहुन्छ ?
- घ) के के समस्याहरु महिला शिक्षकहरुले यस विद्यालयमा सामना गर्न परिराखेको छ ?